

**KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE
IN BENELUX**

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin Nr 77

September 1989

+ index nr. 51 - 75

Redacteurs	{	Dr. L. J. Vandewiele
Rédaction		Dr. D. A. Wittop Koning

INHOUD / SOMMAIRE

De Farmacie in de 19e eeuw (H.A. Bosman-Jelgersma)	1
Peeter van Coudenberghe. Noodzakelijk archiefonderzoek omtrent Peeter van Coudenberghe (L.J. Vandewiele)	6
De Pharmacopoea, et Hortus, ad usum pauperum Reipublicae Leydensis (1638) alsmede haar Taxe van 1653 (F.A.H. Peeters)	18
Cosmas en Damianus in „de Nieuwe Wereld" (J. Zuring)	25
Cosmas en Damianus op Sicilië (J. Zuring)	30
Soins donnés aux aliénés dans un cloître vers 1600 (L.J. Vandewiele)	35
Un musée d'Histoire de la Pharmacie à Charleroi. De la collection personnelle au musée (A. Guislain)	41
Geneesmiddelenvoorziening in het Sint-Elisabethgasthuis 1426-1925 († R. Aernouts)	44
Een brief van Dr. Joachim Camerarius aan Apr. Peeter van Coudenberghe. 7 juni 1576 (L.J. Vandewiele)	46
Boekbesprekingen - Comptes-rendus	48
Kumulatieve Index - Index Cumulatif Bulletin 51 (1975) - 75 (1989)	52
Bijgebonden - Encarté : Zeven eeuwen farmacie in Utrecht (E.L. Ahlrichs - C. van Buren)	

DE FARMACIE IN DE 19e EEUW *

Prof. Dr. Apr. H.A. Bosman-Jelgersma

Tijdens de 19e eeuw wordt in de farmacie de invloed van de exakte natuurwetenschappen, vooral die van de chemie en de botanie buitengewoon goed merkbaar. In het bijzonder is dit het geval op het gebied van de farmakotherapie, vandaar dat hierop in de voordracht de meeste nadruk zal komen te liggen.

In de 19e eeuw wordt de farmacie van "kunst" tot "wetenschap", mede doordat in Nederland de apotekersopleiding die eeuwenlang in het gildewezen verankerd was, als gevolg van de geneeskundige wetten van Thorbecke tussen 1865 en 1876 een universitair karakter kreeg. In België was reeds eerder, sedert de onafhankelijkheid, met de Wet van 15 juli 1849 betreffende het Hoger Onderwijs, de apotekersopleiding universitair geworden.

In de 19e eeuw werden eveneens de eerste nationale voorschriftenboeken, de landsfarmakopeeën, van kracht zoals de : Pharmakopoea Batava (1805), Pharmakopoea Belgica (1823), Pharmakopoea Neerlandica (1851), Pharmakopoea Neerlandica Editio altera (1871) en de Pharmakopoea Neerlandica Editio tertia (1889).

Toen de Nederlanden in 1814 herenigd waren, werd de te Amsterdam in 1805 verschenen Pharmakopoea Batava ook voor de Zuidelijke provinciën van kracht om zo tot de noodzakelijke eenheid, ook op het gebied van de geneesmiddelenvoorziening te komen. Deze Bataafse farmakopee was langzamerhand verouderd, vandaar dat in 1823 te Den Haag de Pharmakopoea Belgica werd uitgegeven, waarvan in 1826 zowel een Nederlandse als een Franse uitgave verscheen. Na de scheiding der Nederlanden bleef in België deze farmakopee nog wettelijk verplicht, totdat in 1854 de Pharmakopoea Belgica Nova te Brussel verscheen (in 1885 gevolgd door een tweede editie). In Nederland verscheen in 1851 de Pharmakopoea Neerlandica. Die nationale voorschriftenboeken hebben een grote bijdrage geleverd aan de uniformiteit en standarisatie van het geneesmiddel. Ze vormen een "spiegel van de tijd" omdat het beeld van de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen die de praktische farmacie zozeer hebben beïnvloed hierin is waar te nemen.

Het onderzoekingswerk van de Franse chemikus Antoine-Laurent Lavoisier (1743-1794) over de oxydatie zou de naamgeving van de chemische geneesmiddelen grondig wijzigen en er kwam aan de zeer verwarde, systeemloze en onwetenschappelijke benaming een einde. Zo werd Glauberzout voortaan Natriumsulfaat genoemd en Vitrioololie kreeg de naam Zwavelzuur. De analytische chemie werd steeds belangrijker voor het identiteits- en zuiverheidsonderzoek en zo konden er strengere eisen aan de geneeskrachtige grondstoffen worden gesteld. Nieuw ontdekte geneesmiddelen, als alkaloiden en glykosiden en later de syntetische stoffen als salicylzuur en antipyrine werden in de farmakopeeën opgenomen.

(*) Lezing op het Colloquium IX Geschiedenis van de Wetenschap "Ontwikkelingen in de farmacie en biochemie", 3 mei 1988, Aula UIA, Antwerpen.

HOE WERKT EEN GENEESMIDDEL ?

Tot in de 19e eeuw had men weinig inzicht welke bestanddelen van een geneesmiddel (farmakon) verantwoordelijk waren voor de geneeskrachtige werking. Van oudsher speelden ervaring, waarneming en vergelijking een grote rol en de farmakotherapie was eeuwenlang een zuiver empirische wetenschap. Bovendien hadden ook magie, religie, signatuurleer en humoraalpatologie een grote invloed op de toepassing en werking van de geneesmiddelen. Merkwaardig is, dat men intuïtief vaak de juiste therapie toepaste en dat veel later door wetenschappelijk onderzoek hiervan een verklaring kon worden gegeven (zoals de anti-bacteriële werking van schimmels).

Hedendaagse onderzoeken hebben aangetoond dat niet alleen het werkzame bestanddeel verantwoordelijk is voor een geneeskrachtig resultaat. Andere factoren, zoals herkomst, smaak, kleur, vorm en geur en zelfs de prijs van een geneesmiddel, het vertrouwen erin en de wijze waarop het wordt aangeprezen, blijken mede verantwoordelijk te zijn voor de geneeskrachtige werking.

Er ontstond in vroeger eeuwen een groot geneesmiddelassortiment, maar niet als resultaat van eksakt analytisch en klinisch onderzoek, want dat kwam pas in de 19e eeuw op gang.

OP ZOEK NAAR WERKZAME BESTANDDELEN

De ontwikkeling der scheikunde, de anorganische en organische analyse, de kennis van de ringvormige structuren en isomerie, een beter begrip der organische syntese en bovendien de vooruitgang in chemische techniek en apparatuur, beginnend met de destillatiemethoden der alchemisten tot de elementairanalyse volgens Liebig in 1832, openden vele mogelijkheden om werkzame bestanddelen der materia medica te isoleren.

Zo werden er tussen 1806 en 1849, 29 verschillende alkaloiden (sterkwerkende plantenbasen) ontdekt, dankzij het onderzoekswerk van praktiserende apothekers, die de meeste kennis van de chemie hadden. Deze reeks ontdekkingen begon in 1806 met de isolatie van het 'principium somniferum' uit Opium door de Duitse hofapotheker Sertürner. In 1815/'16 gelukte het om hieruit nagenoeg zuivere Morfine te isoleren. De Franse apothekers Pelletier en Caventou ontdekten Emetine (1817), Strychnine, Veratrine (1818), Brucine (1849), Chinine, Cinchonine (1820), Narceine en Thebaine (1832). De Franse apotheker Robiquet, isoleerde Cantharidine (1811), Narcotine (1817) en Codeïne (1832).

Glykosiden als Amygdaline (1837) en Digitaline (1844) werden uit plantaardig materiaal verkregen. Ook stoffen uit dierlijke organen werden geïsoleerd, zoals Adrenaline (1899).

Het chemisch onderzoek had behalve een toename van het aantal geneeskrachtige grondstoffen ook een vermindering van het geneesmiddelbestand tot gevolg. Onderzoeken van Michel Eugene Chevreul (1786-1889), toonden aan, dat verschillende vetten op een zelfde wijze waren opgebouwd uit glycerine en vetzuren. Zo verdween het geloof aan de specifieke geneeskracht van mensen-, honden-, ganzen- en palingvet en deze grondstoffen werden uit de voorschriftenboeken verwijderd en niet meer in de officiële receptuur gebruikt.

Aan het einde der 19e eeuw werd de therapie verrijkt met syntetische producten wat een grote vooruitgang betekende.

De bereiding van Ureum in 1828 door Friedrich Wöhler (1800-1882) was zeer belangrijk, omdat men steeds van mening was geweest dat organische verbin-

dingen alleen in het levend organisme, onder invloed van de "levenskracht" gevormd konden worden.

Ureum werd de bouwsteen der "barbituraten", een bekende reeks slaapmiddelen, zoals Veronal (1904). Het werd ook duidelijk dat er een samenhang bestond tussen structuur en werking.

Zo werd Salicylzuur, dat in 1874 door Kolbe was gesynthetiseerd, bekend door zijn antiseptische en antirheumatische eigenschappen.

Het bleek dat alleen de moleculaire orto-konfiguratie verantwoordelijk was voor die werking. In 1899 kwam het acetylzure zout van salicylzuur, het Aspirine, op de markt.

Knorr synthetiseerde in 1884 Antipyrine, een vervangmiddel voor kinine. Uit dit antipyretikum kwamen in 1886 het Antifebrine en in 1887 het Phenacetine voort die bovendien een pijnstillende werking bezitten. Het bleek dat antipyretische werking werd verkregen door in verbindingen met een benzeenkernel een amidogroep te substitueren.

Voor antiseptische wondbehandeling, waar door Pasteur en Koch de grondslagen was gelegd, werd door de Engelsman Lister in 1867 het kربول (Phenol) gebruikt. Afgeleiden daarvan als kresol, lysol, tymol en benzoëzuur werden ontwikkeld. Antiseptische eigenschappen werden vastgesteld bij aromatische verbindingen met een hydroxylgroep (phenolen).

De bereiding van synthetische kleurstoffen uit steenkolenteer, leidde in 1910 tot de ontdekking door Paul Ehrlich (1854-1915) van het specifieke middel tegen syfilis, het Salvarsan. Hiermee werd de basis gelegd van de moderne chemotherapie.

Pas in de 20e eeuw was men zover, dat bepaalde farmakologische eigenschappen van een stof konden worden voorspeld door in het molecuul bepaalde structuurmodificaties aan te brengen.

DE VERDERE ONTWIKKELING

Het isoleren van werkzame bestanddelen betekende voor de praktische geneeskunde een grote vooruitgang, vooral toen in 1853 de injectiespuit werd uitgevonden door Pravaz en de holle naald door Wood waardoor men medikamenten in opgeloste vorm kon gaan toedienen.

Men begon toen met het testen van de eigenschappen van deze nieuwe stoffen met behulp van proefdieren : het begin der farmakologie. De grondbeginselen van deze nieuwe wetenschap werden in 1821 beschreven door de Franse fysioloog Francois Magendie (1783-1855) in zijn "Formulaire pour la preparation et l'emploi de plusieurs nouveaux medicaments".

Het eerste farmakologische instituut werd in 1849 te Dorpat door Rudolf Buchheim (1820-1879) gesticht en in zijn publikatie "Lehrbuch der Arzneimittellehre" (1856) deelde hij de geneesmiddelen volgens een farmakologisch systeem in.

In de praktische receptuur werd de "polyfarmacie" (het grote aantal grondstoffen per recept) steeds minder belangrijk. De therapie ging eenvoudiger en doelmatiger functioneren, omdat men de beschikking kreeg over enkelvoudige stoffen. Daarbij werd "chemische zuiverheid" een zeer belangrijk criterium. Ervaren apothekers die zich in hun laboratorium gingen specialiseren in de bereiding van zeer zuivere produkten en hieruit ontwikkelde zich soms een farmaceutische industrie. Zo is de firma Merck te Darmstadt, ontstaan uit de Engalapoteke.

De ontwikkeling der eksakte natuurwetenschappen is van grote invloed geweest op de praktische farmacie, vooral op de farmakognosie en de chemie.

In de 19e eeuw waren de meeste medikamenten nog van plantaardige oorsprong. Voor het onderzoek daarvan was het werk van de Duitse botanikus M.J. Schleiden (1804-1881) van grote betekenis omdat hij gebruik maakte van de mikroscoop en de anatomische kenmerken der geneeskrachtige planten beschreef. Vooral voor het opsporen van vervalsingen van plantaardig materiaal bleek dit onderzoek onmisbaar. De mikroscoop kwam ook bij de apothekers in gebruik voor de mikrochemische analyse van anorganische en organische chemische verbindingen. Deze analyse ging een grote rol spelen bij het opsporen van vergiften in het toksikologisch onderzoek.

De chemie werd onontbeerlijk voor het praktische apothekersvak.

Een van de invloedrijkste wetenschappers uit de eerste helft der 19e eeuw, de Zweedse hoogleraar in de chemie en farmacie, J.J. Berzelius (1779-1848), schreef in 1808 een scheikundig leerboek. Dit werd in de jaren 1834-1841 door drie Hollandse apothekers in het Nederlands vertaald.

Ook verschenen er vertalingen van handboeken op het gebied der botanie, farmakognosie, farmaceutische techniek en geneesmiddelenleer. Vaak door Nederlandse apothekers uit het Duits vertaald.

De vroeg 19e eeuwse farmakopeeën die kracht van wet hadden, zodat aan de gestelde eisen moest worden voldaan, waren voor het merendeel voorschriftenboeken, met de nadruk op de bereiding, terwijl de latere uitgaven meer het gewicht legden op de kwalitatieve en kwantitatieve eisen en analyse der grondstoffen.

DE PRAKTISCHE TOEPASSING

Men zou verwachten dat de genoemde 19e eeuwse ontwikkelingen de praktische farmacie belangrijk hebben beïnvloed. Toch was dit niet onmiddellijk merkbaar. Men moet bedenken dat de humoraal-patologische opvattingen nog gedurende een groot deel van de 19e eeuw werden gehuldigd. Pas in 1858 introduceerde Rudolf Virchow (1820-1902) zijn cellulaire pathologie. Bovendien zouden eerst vanaf 1880 de oorzaken van ernstige ziekten als pest, lepra, syfilis, cholera, tyfus en malaria worden ontdekt. Toen gingen bacteriologie, virologie, serologie en immunologie een rol spelen.

Het gevolg was dat nog laat in de 19e eeuw therapieën als aderlaten en purgeren, alsmede de "polyfarmacie" werden toegepast. Bovendien had men eigenlijk nog geen duidelijk beeld over de geneesmiddelwerking en dit had een zeker therapeutisch nihilisme tot gevolg.

De voorschriftenboeken volgden de wetenschappelijke onderzoeken beslist niet op de voet. De oorzaak hiervan was zowel van politieke als van wettelijke aard en bovendien had men grote angst voor noviteiten. Men was zeer voorzichtig met het invoeren van nieuwe namen, van recent ontdekte grondstoffen, en ook de overgang op een ander gewichtenstelsel ging moeizaam.

Toch werden in de loop der 19e eeuw veel nieuw ontdekte grondstoffen in de farmakopeeën opgenomen, vooral alkaloiden als morfine, chinine, codeïne, strychnine en veratrine. De toepassing in de geneeskunde van deze sterkwerkende middelen gaf echter problemen, die verband hielden met de dosering. In de tweede uitgave der Nederlandse farmakopee van 1871 kwam voor het eerst een tabel voor van hoogste giften voor volwassenen. Al 17 jaar eerder, in 1854, was de Pharmacopoea Belgica Nova een dergelijke tabel opgenomen. De dosering stong in nauw verband met de zuiverheid, en in de praktijk bleek, dat er grote verschillen in werking waren tussen de verschillende fabrikaten. Naar aan-

leiding van een dodelijke akonitinevergiftiging wees het gerechtelijk onderzoek uit, dat verschillende preparaten van hetzelfde middel een enorm verschil in sterkte vertoonden. Dat gold niet alleen voor de enkelvoudige grondstoffen, maar ook voor de "galenische preparaten". De chemische analyse hiervan was nog niet zodanig ontwikkeld dat een zeer eksakte gehaltebepaling mogelijk was. Pas in de 20e eeuw zou men door steeds verfijndere technieken en methoden op farmakologisch en chemisch terrein, de zuiverheid en daardoor de dosering van geneesmiddelen beter kunnen standarisieren.

In de 19e eeuw was dat nog een groot probleem.

Als reactie op de onzekere en vaak gevaarlijke werking van de enkelvoudige sterkwerkende geneesmiddelen kregen andere opvattingen in de therapie een kans zoals de "dosimetrie" en de "homoeopatie".

Een niet te onderschatten faktor voor een geneeskrachtige werking van een geneesmiddel blijft bovendien het in de mens levende "kreditivisme", ondanks de enorme vooruitgang van de farmakotherapie door de "positivistische" natuurwetenschappelijke geneeskunde.

Want niet alleen het werkzame bestanddeel is verantwoordelijk voor de geneeskrachtige werking van een medikament.

Literatuur

Ackerknecht, E. H. Therapie von dem Primitiven bis zum 20. Jahrhundert.
Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1970.

Ariens, E. J. Geneesmiddelen en Geneeswijzen, een alternatieve benadering.
Pharmac. Weekblad 122, (1987), p. 311-318.

Haas, H. Ursprung, Geschichte und Idee der Arzneimittellkunde.
Bibliographisches Institut, Mannheim, 1981.

Issekutz, B. Die Geschichte der Arzneimittelforschung.
Akademiai Kiado, Budapest, 1971.

Plugge, P.C. De invloed der scheikunde op de ontwikkeling der Pharmakotherapie.

Schneider, W. Geschichte der pharmaceutischer Chemie.
Verlag Chemie, GmbH, Weinheim, 1972.

Snelders, H.A.M. Nederlandse apothekers en het acceptatieproces van Lavoisiers nieuwe scheikunde.
Pharmac. Weekblad, 116, (1981), p. 1401-1406.

Vandewiele, L.J. Geschiedenis van de farmacie in België.
Uitg. Orion, Beveren, 1981.

Prof. Dr. Apr. H.A. Bosman-Jelgersma
Mathenesselaan 1
2343 HA Oegstgeest (NL.)

PEETER VAN COUDENBERGHE

NOODZAKELIJK ARCHIEFONDERZOEK OMTRENT PEETER VAN COUDENBERGHE

L.J. Vandewiele

Er werd over de grote Vlaamse apoteker-botanicus Peeter van Coudenberghe (1517-ca 1599) en zijn werken heel wat gepubliceerd. Ik had mij voorgenomen dat alles in één boek te verzamelen, wat resulteerde in een 150 getijpte pagina's. Dit werk voldoet me evenwel niet want bij vergelijking van de talrijke onnauwkeurigheden en tegenstrijdigheden die bij de verschillende auteurs voorkomen, blijkt het meer dan noodzakelijk naar de waarheid te zoeken en de juiste toedracht door archiefbronnen te staven (1). De vele auteurs schrijven elkaar af, vermelden bijna nooit hun bronnen en zoeken niet verder dan wat Broeckx en Pasquier hebben medegedeeld. Alleen apr. J. Ghysaert deed een poging en bracht enkele nieuwe archiefstukken ter sprake maar geeft evenmin zijn bronnen aan (2).

Daar het mij onmogelijk geworden is deze archieven zelf te onderzoeken had ik mij voorgenomen dat te doen met medehulp van een BTK-er-historicus. De Farmaceutische Fakulteit van de RUG was bereid de daaruitvoortspruitende onkosten te honoreren. Niettegenstaande herhaalde pogingen, langs wetenschappelijke en politieke instanties om, is van dit project niets in huis gekomen. Daarom heb ik mij voorgenomen de status quaestionis klaar en duidelijk te formuleren, in de hoop dat iemand na mij, in de gelegenheid zal zijn de onopgeloste kwesties te onderzoeken en alzo een betrouwbare en complete levensbeschrijving van deze grote Vlaming mogelijk zal worden. We weten reeds, dank zij het Fonds Houwaert heel wat meer over de afkomst en de familiebanden van Peeter van Coudenberghe.

Hier volgt dan wat we nu met zekerheid kennen over de familiale toestand en wat verder moet onderzocht worden, hetzelfde voor wat betreft zijn woonst, zijn kruidtuin en nog andere onopgeloste vragen.

1. Apoteker Peeter van Coudenberghe, een waardige telg van een oud geslacht.

De eerste "beroemde" telg van de familie was Kanunnik Vrank van Coudenberg(h)(e), magister in artibus, die samen met de grote Vlaamse mysticus Jan van Ruusbroec en met

Kanunnik Jan Hinckaert in 1343 naar het Zoniënbos trok, alwaar op het grondgebied van Hoeilaart sedert 1304 een kluis was gesticht en waar weldra het klooster van Groenendaal zou verrijzen. Deze drie geestelijken waren verbonden aan de Sint-Goedelekerk te Brussel en wilden in eenzaamheid een heilig leven leiden, volgens de mystieke leer van Jan van Ruusbroec.

In de literatuur vindt men gewoonlijk, dat Van Coudenberghe en Hinckaert met Van Ruusbroeck meetrokken. De waarheid ligt wel iets meer genuanceerd. Er bestaat geen de minste twijfel, dat de twee priesters onder de geestelijke invloed van Jan van Ruusbroec handelden, maar het is een feit, dat het Vrank van Coudenberghe was die het initiatief nam, voor de praktische verwezenlijking zorgde en de eerste overste werd.

Vrank van Coudenberghe was een goedbemiddeld man, met invloedrijke relaties aan het hof, de kerkelijke instanties en in de hogere kringen en daarenboven een man met praktische zin. Hij verkreeg de instemming van de bisschop van Kamerijk om een nieuw klooster op te richten, alsook van Hertog Jan III van Brabant, die daarbij nog een schenking deed bij de reeds afgestane bezittingen van Van Coudenberghe.

Vrank van Coudenberghe werd aangesteld als pater et curatus (vader en pastoor) en werd de eerste proost van de proosdij van Groenendaal, terwijl Jan van Ruusbroec de eerste prior werd.

Het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen bezit een schilderij van ca 1540, waarop Vrank van Coudenberghe als stichter afgebeeld wordt, zittend, met staf en kloostergebouw, midden de beroemde mannen van de priorij van Groenendaal (4).

Volgens Pomerius (5) heeft er een Obituarium bestaan, waarin vermeld werd, dat Vrank van Coudenberghe, stichter en eerste proost en Jan van Ruusbroec, de eerste prior en alle overleden kloosterlingen van Groenendaal op 11 juli gezamenlijk herdacht werden (6).

De familie Van Coudenberghe of de Frigidomonte was een van de zeven "geslachten", waaruit het stadspatriciaat van Brussel werd gekozen. Deze geslachten waren: "t'Coudenberg's geslachte, t'Seroelofs geslachte, Roedenbeke, Serhuyghs en Sleeus gheslachte, Steenweghe en Zweerts gheslachte". Deze zeven geslachten leverden de zeven schepenen die Brussel bestuurden; eerst werden ze benoemd voor het leven, vanaf 1235 af voor één jaar. In het werk van H.C. van Parijs en F. de Lacamp (3) worden 6 schepenzegels afgebeeld met het schild van de Van Coudenberghe's.

Het wapenschild van het geslacht Van Coudenberghe was van keel (rood) met 1, later met 3 zilveren torens.

De eerste schepenen van Brussel van dit geslacht, met name gekend, is Hugo de Frigido Monte, schepenen in 1236 en de laatste met die naam uit de rechte lijn was Joannes de Frigidomonte, schepenen in 1393, 1399, 1408 en 1409. Deze sprong uit de band, want bij zijn wettige echtgenote had hij enkel een dochter maar uit een buitenechtelijke gemeenschap had hij een zoon Jan. Dat iemand niet "van wettigen bedde" was kwam destijds dikwijls voor, maar wat de zaak nog verergerde was het feit dat deze bastaardzoon Jan er nog een schepene bovenop deed: hij schaakte ("is geloopen met") een adellijke Joffer Margarita Clutinck, waarbij hij 2 kinderen had, een daarvan was een zoon, die weer Joannes genoemd werd.

De tweede helft van de 14^e eeuw was de tijd dat het uit was met de oligarchie der patriciërs en dat de ambachten (de groeperingen der vaklieden) medezegging eisten en kregen in

het bestuur van de stad. Laatstgenoemde Joannes sloot aan bij het ambacht der tinnegiers.

Deze tinnegieter Joannes de Frigidomonte is de overgrootvader van apotheker Peeter van Coudenberghe; hij huwde Catharina van Pynbroeck gezeid van Halle, waarbij hij 7 kinderen had : de oudste zoon, weeral een Jan, wordt leerlooier, de tweede Bartholomeus wordt zoals zijn vader tinnegieter.

Bartholomeus van Coudenberghe huwde Marie Crikengijs; dit waren de grootouders van Peeter van Coudenberghe. Zij hadden 11 kinderen, de oudste zoon, heer Jan, werd priester, hij was deken van de St.-Egidiuskerk te Abbenbroek (Z.-H.) in het bisdom Utrecht. Hij was auteur van twee geestelijke werken (7).

De tweede zoon Daneel van Coudenberghe, geboren op 16 juli 1491 zette de tinnepotgieterij voort. Hij huwde op 12 augustus 1516 Marie van Zennicke, dochter van Meester Lieven, chirurgijn en van Margriete van Wayenberghe. Zij overleed op 16 februari 1556 en hij op 22 september 1559. Ze hadden 14 kinderen :

1. **Peeter**, geboren op 16 mei 1517, werd apotheker te Antwerpen. Hij huwde Mayken N., waarbij hij 7 kinderen had :
 - a. en b. Peeter en Louys, jong gestorven
 - c. Peeter, gehuwd met Katelyne Peeters, werd aangehouden op 15 oktober 1570
 - 1° Peeter
 - 2° Olivier
 - 3° Jacques
 - 4° Guillian
 - d. Christoffel
 - e. Lincken, was weduwe van Gillis Ackaert in 1601
 - f. Mayken, jong gestorven
 - g. Mayken
2. **Jan**, geboren op 13 maart 1519. Huwde met Martyne Schockaert. Ze hadden 2 kinderen.
3. **Katelyne**, geboren in 1520, ongehuwd gestorven op 19 januari 1594.
4. **Heer François**, geboren in 1522, priester, kapelaan van de Sint-Goedelekerk en ontvanger van het klooster Sint-Elisabeth op de Sion-berg.
5. **Barbara**, geboren in 1524, gehuwd met Hendrik van Wassenhove jr., was weduwe in 1585.

6. **Heer Lieven**, geboren op 22 januari 1525. Hij trad in als norbertijn in de Abdij van Dielegem (8). Hij was er priester en werd benoemd als pastoor te Meusegem. In 1574 werd hij tot 40^e abt van Dielegem gekozen en gewijd. Zijn wapenschild was : twee torens op rood vlak en een klauwende leeuw in zilveren veld met als spreuk : Virtute ac Constantia. In 1578 werd de abdij door de Calvinisten verwoest en werden de abt en al zijn monniken verjaagd, zij verspreidden zich en moesten bedelend trachten te overleven. In 1585 werden de Nederlanden door Alexander Farnese terug onder Spaanse heerschappij gebracht en zo konden de monniken stilaan terug keren naar hun geplunderde en uitgebrande abdij. In 1593 waren ze weer samen. Oud en ziek en gebroken door al deze zorgen en tegenslagen gaf abt Lieven van Coudenberghe zijn ontslag, na 29 jaar prelatuur, in 1603. Kort daarop is hij overleden.
De Abdij van Dielegem heeft later grote bekendheid gekregen door haar tuin en kannunnik Bernard Wynhouts, de beroemde botanicus-tuinier. (9)
7. **Daneel**, geboren op 9 maart 1526.
8. **Pauline**, geboren in 1529.
9. **Hendrik**, geboren op 7 mei 1530, jong gestorven.
10. **Pauwel**, geboren op 1 oktober 1531, huwde Joffer Beatrix Cools, deze was weduwe in 1595. Pauwel werd onterfd door zijn broeder Heer François, omdat hij de nieuwe leer aankleefde. Hun zoon Jeronymus, klerk en ontvanger van de kapel van Sint-Elooi, was gehuwd met Catherine van Thienen. Zij stierven kinderloos en schonken aan voornoemde kapel een venster in glas en lood, versierd met hun wapenschild. Houwaert verklaart dit venster nog gezien te hebben. (3)
11. **Anna**, geboren in 1534, gestorven als begijn ca 1601.
12. **Cornelia**, geboren in 1535, gestorven in 1605. Zij was gehuwd met Jan Robeerts, handelaar.
13. **Dionijs**, geboren in 1537.
14. **Jenneken**, geboren in 1539, bleef ongehuwd.

Hieruit blijkt, dat Daneel van Coudenberghe en Maria van Zennicke 8 jongens hadden en 6 meisjes; van de jongens werden er 2 priester en 3 traden in het huwelijk, waarvan een apoteker en een was een ketter, 1 is jong gestorven en van 2 is niets geweten. Van de meisjes bleven 3 ongehuwd, waaronder een begijn, 2 traden in het huwelijk, van 1 is niets bekend.

Verder weten we nu met zekerheid, dat Peeter van Coudenberghe geboren werd te Brussel op 16 mei 1517; in de literatuur vindt men als geboorteplaats Antwerpen, Brussel, Mechelen en Gent en als geboortedatum 1518, 1520, 1521, 1524, 1525, 1526, 1528 (1).

ARCHIEFONDERZOEK

Wat hier door archiefonderzoek moet aan toegevoegd worden :

- 1° De naam van de echtgenote van Peeter van Coudenberghe, Mayken N.
- 2° Waar en wanneer zij huwden
- 3° Wanneer de vrouw gestorven is
- 4° Wat er van de overige kinderen en kleinkinderen geworden is
- 5° Waar en wanneer huwde Peeter jr.
- 6° Over de aanhouding van zoon Peeter. Politiek of misdaad ?

Volgens Ghysaert (2) gebeurde dit op 18 oktober 1570, op een zaterdagvoormiddag tussen 9 en 10 uur. Dit moet te achterhalen zijn in de **Vierschaarboeken** en de **Gebodboeken** en in de **Certificatieboeken** (1570 f° 342 18 oktober). De weduwe zou volgens dezelfde auteur het huis verlaten hebben om een ander huis te kopen en te hertrouwen.

wen. Dezelfde auteur zegt verder, zonder bronvermelding : "Op Kerstavond 8 oktober 1572 werd een zeven schellingen dienst voor hem gelezen in St.-Jacobskerk".
7° Woonde Peeter jr. bij zijn vader toen hij aangehouden werd en welk beroep oefende hij uit.

2. Waar woonde de apoteker Peeter van Coudenberghe te Antwerpen ?

Peeter was dus de oudste van 14 kinderen en werd apoteker. Vermoedelijk zat zijn grootvader Meester Lieven van Zinnicke, die chirurg was, daar voor iets tussen want het was een gouden tijd voor de apotekarissen, vooral te Antwerpen, waar de specerijen en kruiden die uit Amerika en Oost-Indië aangevoerd werden op de markt kwamen. Dat zal ook de reden geweest zijn waarom de Rubens bv. de leerlooierij verzaakten om de farmacie aan te kleven. Waar en bij wie Peeter zijn opleiding tot apoteker genoten heeft is onbekend.

Peeter van Coudenberghe werd poorter van Antwerpen en nam er op 9 januari 1543 de apoteek over van de onlangs overleden apoteker Nicolaes Thielmans, aan het havenkwartier.

Eerste woonst : "Het wilt wijf".

Nicolaes Thielmans woonde in het huis genaamd "Het Wilt Wijf", "gestaen ende gelegen opten hoeck vander silversmit straete". Aldus staat in de notariële akte van notaris Zeger 's-Hertoghen jr. waarbij Peeter van Coudenberghe in 1543 de apoteek overneemt en het huis huurt van de weduwe (10). Uit de verdere tekst blijkt het huis te staan op de hoek van de silversmit straete en de keesstraet. Het zal noodzakelijk zijn deze akte in extenso over te schrijven en van kommentaar te voorzien.

Wanneer we een stadsplan van Antwerpen uit die periode bekijken, dan zien we dat de Zilvermidstraat liep van achter het stadhuis naar de "Visch merct" rechtover Het Steen. Er is in deze kant van de stad veel verwoest; de Zilvermidstraat is weg, de Kaasstraat is er nog. Op oude stadsplannen moet de juiste plaats van de apoteek terug te vinden zijn.

Tweede woonst : "De Klok".

Peeter van Coudenberghe vernieuwde zijn 3-jarige pachtovereenkomst niet. Een reden kan zijn, dat hij zich tot een verbintenis had laten verleiden, die hem niet helemaal aanstond : Cornelia Snoeys, weduwe Thielmans, bleef immers het huis bewonen, zij beschikte over de "neerkant" en de bovenkamer; alleen, zo staat er in het kontrakt gestipuleerd, wanneer Peeter vrienden op bezoek krijgt mag hij over de bovenkamer beschikken, enz.

Een tweede reden is echter evidentier : Van Coudenberghe wilde zich ten volle op de plantkunde toeleggen; hij wilde een stuk grond kopen (of pachten) op het grondgebied Borgerhout en dit lag nu langs een heel andere kant van de stad, om naar zijn tuin te gaan zou hij telkens heel de stad moeten doorkruisen. Dus was het aangewezen een apoteek te openen zo dicht mogelijk bij de Kipdorppoort (later ook St.-Jacobs-poort of Borgerhouts-poort geheten).

Hij vond in die buurt een geschikt huis : De Klok (of De oude Klok) (11). Nu is er heel wat heibel geweest omtrent dit huis De Klok. Waar was dat huis gelegen was het eerste wat men zich afvroeg. Victor Pasquier, een vurige Van Coudenberghe-fan, liep de stad af op zoek naar een huis "De Klok"; hij trof ergens een huis met die naam aan op Klapdorp en

verkondigde in luid triomf, dat hij het huis van Peeter van Coudenberghe gevonden had. Het bevond zich op Klapdorp nr 68 een werd bewoond door de heer Symkens (12). He-
laas voor Pasquier ontdekte Dr. C. Broeckx rond diezelfde tijd een handschrift uit 1660,
dat eigendom geweest was van apoteker Jacob Rol en waarin een korte levensschets van
Van Coudenberghe geschreven stond en hierin stond zwart op wit dat hij "woonde op St.
Jacobsmerck waer de clock uythangt".

Pasquier was er het hart van in, het stond dus vast dat Peeter van Coudenberghe niet op
Klapdorp maar aan St.-Jacobsmerck zijn apoteek gehad heeft en noch hij nog iemand an-
ders heeft er ooit gezocht om dit huis terug te vinden.

Toch is er nog een aanwijzing door een brief van Herman Rombodius, geneesheer te 's-
Hertogenbosch, waarvan het adres luidt: "Aen mijnen goeden vriendt mr Peter Colden-
berg apteeker inde lange nieu straet in de clock, om te bestellen aen mr Carolus Clusius
Tot Antwerpen" (13). Dat zou er kunnen op wijzen, dat de apoteek van Peeter van Cou-
denberghe gelegen was op de hoek van de Lange Nieuwstraat en de St.-Jacobsmerck,
want beide straten die ongeveer parallel lopen, komen samen op een droomschoon huis,
dat zeker voor een apoteek zou kunnen doorgaan. Het is, althans langs de St.-Jacobs-
merckzijde nog gespaard gebleven van modernisering en toont wel enige gelijkenis in
bouwtrant met de oude apoteek De Wolf te Brugge.

Over dit huis lezen we bij A. Delattin: "Huis Van den Audenaerde eertijds genaamd La-
vendelblomme. Tegen de gevel de eigenaardige beeldengroep van de H. Drievuldigheid,
aldaar aangebracht door de "Orde der Allerheiligste Drievuldigheid tot verlossing der
christenslaven". (14)

Hoe graag en affektief we dit huis als de apoteek van Van Coudenberghe zouden willen
bestempelen wettigt ons niets er het huis De Klok van Peeter van Coudenberghe met ze-
kerheid in te zien. Alleen archiefonderzoek naar het huis "De Klok" aan de St.-Jacobs-
merck kan hier zekerheid verschaffen.

Er moet ook nog rekening mede gehouden worden, dat daar ook mettertijd veranderingen
in het straatbeeld gekomen zijn, want op sommige oude stadsplannen komen de Lange
Nieuwstraat en de St.-Jacobsmerck niet op één punt samen maar op een rij huizen, die
beide straten verbindt. Ook dit moet nader onderzocht worden.

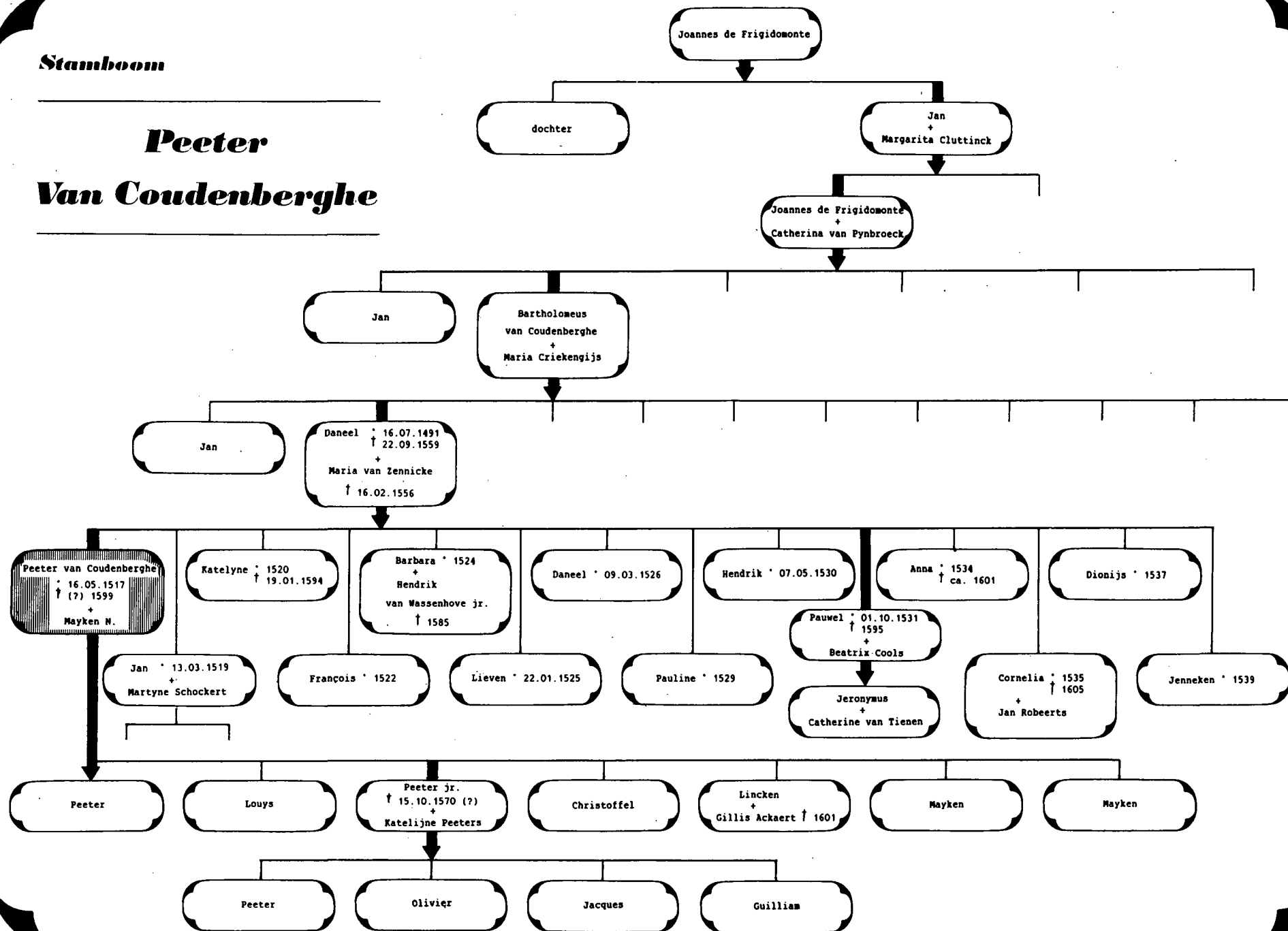
CAROLVS CLYSIVS PETRO
COLDENBERGO PHARMACOPOEO
ANTVERPIANO S.

RODIE superioribus diebus
Libellus italicè conscriptus
(Dispensarium vecane) medi-
camentorum compositiones
continens. Eum cum perlegis-
sem, dignum indicaui qui & reliquis natio-
nibus eius lingue ignaris comunicaretur:
nam in eo medicamenta meliori methodo
descripta conspicebam, quàm in reliquis
Antidotarijs, & multas insuper veterù Me-
dicorum compositiones in usum reuocari,
quæ à maioribus nostris planè neglectæ fue-
rant. Quæ te tecum communicata, hortari
me coepisti, ut illum latinum facerem. Ego
qui noueram me huic oneri imparè, nec
tam confirmato esse iudicio, ut in hac Me-
dicinæ parte præclari quidquam à me ex-
pectari debeat, quantum potui reluctans
sum, ne meam infirmâ proderem: sciebam
enim quàm præclare cum illis agatur, qui
bus hoc tempore privatim suis studijs frui
licet. Sed cum nihil agerem, id quæ à me tu
& Plantinus tantopere expeteretis, cona-
tus

A 2

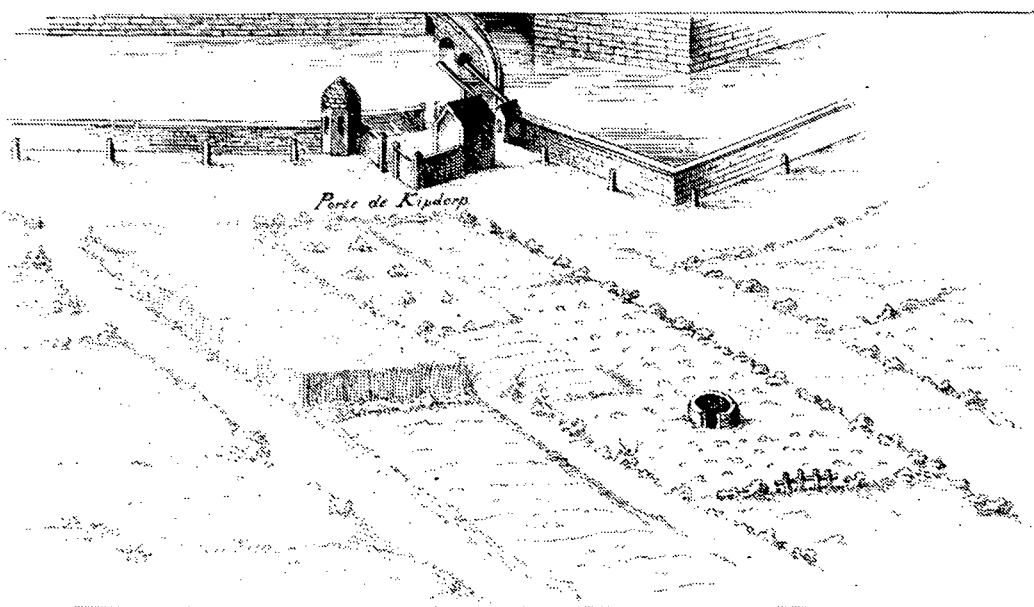
Stamboom

Peeter Van Coudenberghe

ARCHIEFONDERZOEK

- 1° Waar en bij wie heeft Van Coudenberghe zijn opleiding tot apotheker genoten.
- 2° Waar leerde hij Latijn. Zou dat in de Latijnse School van Eligius van den Hoecke (Houcarius) te Gent kunnen geweest zijn, waar ook Clusius en veel andere geleerden gestudeerd hebben? Dat zou dan een uitleg kunnen zijn voor het feit dat de heruitgever van Marcus van Vaernewycks *Die Historie van Belgis* Peeter van Coudenberghe onder de beroemde Gentenaars rekent. Er bestonden evenwel ook Latijnse scholen te Brussel, Antwerpen en elders. (15)
- 3° Wanneer werd P. van Coudenberghe poorter van Antwerpen? Na te zien in de **Poorstersboeken**.
- 4° De notariële akte van de overname van de apoteek en de huur van Het Wilt Wijf moet overgeschreven en ontleed worden. S.A.A. **Notarissen 2071**. **Protocolen 1540-1543**.
- 5° Situering van Het Wilt Wijf op eigentijdse stadsplannen.
- 6° Pacht of aankoop van het huis De Klok op St.-Jacobsmarkt. (ca 1546) **Schepenregister Kopen en verkopen**, te konsuleren onder de voornaam Peeter. **Wijkboeken**, onder Kipdorp. Deel 10 p. 323 en **Nieuwe Wijkboeken** Deel 18 p. 1. **Huis De Klok**. **Belastingcohiers**, wijk voor wijk, straat voor straat. **Gilden en ambachten 4833**, register inhoudende de huysen ende woningen bevonden in de I, II, III, IV, V, VI en VII wycken deser stad van Antwerpen 1584. **Rekenkamer 2226** e.v. kohieren van de 7^e en 8^e 100^e penning. Voor de jaren 1584-85, tijdens het beleg van Antwerpen de maandelijksse kwotificatie en belasting op het volledig bezit. **Certifikatieboeken**.
- 7° Situering van De Klok op eigentijdse stadsplannen.
- 8° Handschrift van Jacob Rol terugvinden.

3. De Kruidentuin van Peeter van Coudenberghe te Borgerhout.

Peeter van Coudenberghe kocht (of pachtte?) een stuk grond te Borgerhout. Over de ligging van die tuin is heel wat te doen geweest. C. Broeckx beweerde, zonder bewijsbare gronden, dat de tuin van Van Coudenberghe gelegen was op een deel van de Zoo. Victor Pasquier, vol ijver, konsulteerte een oud stadsplan, vond op de plaats waar nu de Zoo is, een perceel dat op een tuin geleeke, liet dit natekenen en verkondigde aan al wie het horen wilde, dat de tuin van Van Coudenberghe er aldus uitzag en 2 ha groot was. Maar toen het manuskript van Jacob Rol te voorschijn kwam, las men hierin dat de tuin gelegen was

"teghen de beke", de vuilbeek en die loopt helemaal niet over het gebied van de Dierentuin. De historicus (?) Stockmans (16) verwacht hier hopeloos de tuin van Van Coudenberghe met die van een andere apoteker Guilielmus Andries (of Willem Driesch ?), zodat hier ook weer geen zekerheid bestaat.

Nog een plaatsbepaling, die ons niet verder brengt, is die van Mathias de l'Obel (17); hij zegt "in horto suo Antverpiae plantarum exoticarum ditissimo prope D. Gregorii templum" (in zijn aan exotische planten zeer rijke tuin te Antwerpen bij de Sint-Joriskerk). Lobelius, die niet erg sterk was in heiligenverering, heeft zich hier blijkbaar vergist : hij zal waarschijnlijk de kerk van de H. Willibrordus bedoeld hebben.

Ook de plaatsbepaling van Ludovico Guicciardini, de beroemde Antwerpse koopman-historicus van Italiaanse huize, brengt ons niet verder : "il nobil" guardino" van Van Coudenberghe was gelegen "fuor della porta a S. Jacopo al villaggio Borgherault" (18).

De gegevens waarover we nu beschikken laten nog steeds niet toe de juiste plaats op het plan van Deurne-Borgerhout te bepalen.

In welk jaar de prachtige tuin van Van Coudenberghe verwoest werd is ook nog te onderzoeken. Het was volgens Jacob Rol "in de belegeringhe van Antwerpen". Ghysaert zegt dat dit was op 17 januari 1583 tijdens de Franse Furie, ofschoon toen van geen belêg spraak is. Wel heeft Alexander Farnèse Parma in 1585 de stad belegerd en toen kon de verwoesting van de tuin ook gebeurd zijn, zoals we lezen in de Chronyke van Vlaenderen : "Aldus dede Parma ront-om de Stadt alle graen en groen met den wortel uythaelen om aldus het groot gebrek binnen de stadt sonder hope te stellen van eenigen troost" (19).

Er is nog een derde mogelijkheid : op 1 maart 1579 heeft er een aanval op Borgerhout plaats gevonden (20).

ARCHIEFONDERZOEK

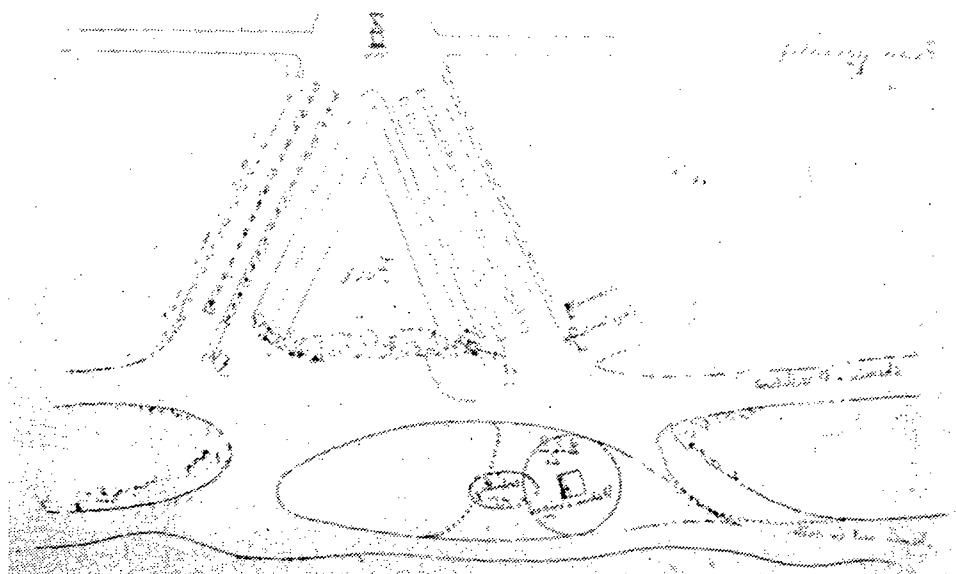
- 1° Aankoop of huur van een stuk grond te Deurne-Borgerhout moet blijken uit de **Schepenakten** (tussen 1543, datum van huur van Het Wilt Wijf en 1548, datum van aanleg van zijn tuin) of uit een **notariële akte**.
- 2° Plaatsbepaling op plan, aan de hand van de bekende gegevens : tegen de beek, niet ver van een kerk.
- 3° Datum van de verwoesting van de tuin. Er zijn 3 mogelijkheden :
 - 1579 aanval op Borgerhout
 - 1583 Franse Furie
 - 1585 Val van Antwerpen.

4. Nog meer vraagtekens.

1. We weten dat Peeter van Coudenberghe bezig was aan het schrijven van een groot werk : "in magno meo opere" schrijft hijzelf en Postius spreekt van een "ingens opus". Ook Jacob Rol beweert : "dat hy soude schryven een groot werck dewelck hy beloofde ende begoste maer die ongeluckige tyden hebben dat belet soo dat hy gestorven is sonder syn groot werck af te maecken."
Het is niet onmogelijk dat dit niet-voltooid werk ergens opduikt ?
2. In een stadsrekening van 20 juli 1559 wordt gezegd dat Peeter van Coudenberghe een

voorbehoedsmiddel tegen de pest heeft bereid voor de burgemeesters, schepenen en andere officieren van de stad en dat hij daarvoor 99 tinnen busjes heeft laten gieten. (SAA. **Rekenkamer Nr 16 Stadsrekeningen 1558-1559**, p. CC XCVII verso). Deze kwestie moet nader onderzocht.

3. Ghysaert (o.c. p. 257) geeft de tekst van een proces door Van Coudenberghe gevoerd tegen slechte betaalders. Waar heeft Ghysaert deze tekst vandaan ?
4. Was Peeter van Coudenberghe een vermogend man ? Er werd voor de jaren 1584-85 een maandelijks kwotisatie, een belasting op het volledige bezit, ingevoerd. In de **Rekenkamer 2417-2443** staan deze taxaties opgesomd. Er zijn 40 taxatietrappen van 166 gulden 13 stuiver 4 deniers tot minder dan 2 gulden 10 stuivers. Volgens een studie van J. Van Roey (21) zijn de helft van de beoefenaars van de medische beroepen arm en bij de lage getakseerden.
5. Komt dan nog de kapitale kwestie van het overlijden van Peeter van Coudenberghe. In de literatuur vinden we als overlijdensdatum : 1590, 1594, 1595, 1596 en Jacob Rol : op het eind der eeuw, dat zou 1599 kunnen zijn. Opzoekingen in de overlijdensregisters vooral van de St.-Jacobsparochie, waartoe de St.-Jacobsmarktstraat behoorde, zouden hier klaarheid kunnen brengen. Ten ware Van Coudenberghe meegegaan is met de stroom van 45.000 inwoners, die na de val van Antwerpen de stad verlieten.

6. Er is ook nog een en ander na te zien in verband met het standbeeld van Peeter van Coudenberghe. Waar juist stond het standbeeld ? De Lattin (22) zegt : "Oorspronkelijk stond het standbeeld aan de Van Geertstraat in een buurt die in dien tijd niets dan hoveniershoven telde". Van Pelt (23) : "à la promenade du Glacis" "Plus tard la statue fut transférée au parc. Vers 1870 au Jardin Botanique". Anderen zeggen "aan de kruising tussen de Louisa-Marialei en het stadspark", "op de promenade du glacis, aan de rechter zijde van het fort Herenthals (Quintén Matsijslei)" en "waar nu het O.L.Vrouwcollege van de jezuïeten staat".
7. In het manuscript van Jacob Rol lezen we : "hier door wirt hy seer gheagt by alle ghe-

leerde die aen hem vele schoone brieve hier voor schreven". Op dit ogenblik kennen we :

een brief aan van Coudenberghe, die gedrukt staat in het Antidotarium van Clusius (24)

een brief van Van Coudenberghe aan Gerardus Grammaio van 1 maart 1567, die gedrukt staat in Valerii Cordi Dispensatorium, door hem verbeterd

een brief eigenhandig geschreven aan Camerarius (25)

een antwoord van Camerarius aan Van Coudenberghe (Museum Plantin Moretus)

een brief van Clusius waarin over Van Coudenberghe sprake is (Hunger (26))

een brief van Ortelius waarin over Van Coudenberghe sprake is (Vandewiele (27)).

Er zijn ongetwijfeld nog meer brieven van, aan en over Peeter van Coudenberghe te vinden.

5. Konklusie.

Er bestaan nog heel wat twijfels omtrent Peeter van Coudenberghe, zijn leven en zijn werk. De aangehaalde punten zijn een begin, eenmaal met het archiefonderzoek gestart zullen ongetwijfeld nog heel wat problemen te voorschijn treden.

Laat ons hopen, dat iemand dit archiefonderzoek ten gronde kan uitvoeren. Apoteker Peeter van Coudenberghe is een genie geweest, die zeer goed past in de renaissance-stroming van zijn tijd. Door zijn dynamisme en scheppingskracht realiseerde hij een wetenschappelijk en cultureel oeuvre, dat kadert in de gouden eeuw van Antwerpen. Het loont de moeite mee te helpen om deze apoteker-botanicus de plaats te bezorgen die hem toekomt onder de grote Vlamingen !

Noten.

- (1) Zie hierover : L.J. Vandewiele, Peeter van Coudenberghe door de historici mis-behandeld. *Academie Analecta* 49 (1987), nr 2, p 39-49.
- (2) J. Ghysaert, Apotekers in vroegere eeuwen te Antwerpen. *Pharm. Tijdschr. Belg.* 41 (1964), p. 258.
- (3) H.C. van Parijs et François de Lacamp, *Généalogie des familles inscrites aux Lignages de Bruxelles en 1376 d'après les travaux de J.B. Houwaert et d'après les sources originales.* *Genealogicum belgicum.* Brussel 1971.
- (4) A. Ampe en E. Cockx-Indestege, Jan van Ruusbroec 1293-1381. *Tentoonstellingskatalogus* Brussel. Kon. Bibl. Albert I, 1981, II Leven, p. 31-106.
- (5) H. Pomerius, De origine monasterii Viridisvallis una cum vitis B. Joannis Rusbrochii, primi prioris hujus monasterii et aliquot coaetaneorum. *Analecta Bollandiana* 4 (1885), p. 257-334. Het 1° boek handelt over het leven van Vrank van Coudenberghe.
- (6) *Obitus domini franconis de frigido monte fundatoris et primi prepositi nostri cenobii et primi prioris, necnon et omnium fratrum qui ex eodem coenobio de hoc seculo migraverunt.*
- (7) Joannis Foppens *Bibliotheca Belgica.* Brussel 1739.
- (8) De Abdij van Dielegem, op het grondgebied Jette (voorheen Sint-Pieters-Jette), een voorstad van Brussel, werd gesticht in 1095 door de reguliere kanunniken van St.-Augustinus en stond sedert 1140 onder Premonstreit. In 1488 werd de abdij gedeeltelijk vernield door de troepen van Filips van Kleef, heropgebouwd en opnieuw verwoest en in 1578 afgebrand door de Calvinistische soldaten. Ze werd heropgebouwd en in 1796 bij de Franse revolutie afgeschaft; op 10 november verlieten de norbertijnenmonniken hun conventsgebouwen, die als nationale goederen te koop gesteld werden. Nu rest van deze prachtige abdij enkel nog de abtswoning met bijgebouwen.
- (9) L.J. Vandewiele, 400 Jaar geleden werd te Enkhuizen Kanunnik Bernard Wynhouts, norbertijn en botanicus, geboren. *Farm. Tijdschr. Belg.* 65 (1988), p. 97-101.
- (10) SAA. *Notarissen 2071. Protocollen 1540-1543.*
- (11) Volgens Jacob Rol : "Waar de clock uythangt", volgens Clusius : "ad campanae symbolum", volgens Gesner : "ad insignem campanae veteris" (de oude klok), volgens Rombodius : "in de clock".
- (12) V. Pasquier, Etude sur la vie et les travaux de Pierre Coudenberg. *Journal de Pharmacie d'Anvers* 7 (1861), 362.
- (13) F.W.T. Hunger, Charles de l'Escluse Carolus Clusius *Nederlandsch Kruidkundige* 1526-1609. 's-Gravenhage 1927, p. 66.
- (14) A. Delattin, Evolutie van het Antwerpsche Stadsbeeld. Antwerpen 1941.
- (15) F. A.T. Hunger, a.c. p. 10 : "Deze school, op den Zandberg gelegen, was een zeer bekende onderwijsinstelling, die reeds van ouds te Gent bestond en in 1513 onder de leiding van den bekenden latinist Eligius Houcharius kwam te staan. Uit alle deelen van Artois en van Vlaenderen zond men zijn jongens naar deze school, waar dank zij de goede hulpmeesters uitstekend onderwijs in de klassieke talen werd gegeven. Deze inrichting bezocht C. Clusius van 1543-1546".
- (16) J.B. Stockmans, Deurne en Borgerhout sedert de vroegste tijden tot op heden. *Brecht* 1896, I, p. 242.
- (17) M. Lobelius, *Stirpium illustrationes.* Antwerpen 1653.
- (18) Descrizione di M. Ludovico Guicciardini Patritio Fiorentino di tutti i Paesi Bassi. altrimenti detti Germania Inferiore. In *Anversa* 1567.
- (19) N.D. en F.R., Chronyke van Vlaenderen. Derde en Leste Deel. Tot Brugge in Vlaenderen 1736, 459.
- (20) Zie F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, VIII, 1555-1715.
- (21) J. Van Roey, De correlatie tussen het sociale beroepsmilieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde der XVIe eeuw, Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België.
- (22) A. Delattin, Beroemde Medeburgeren. Antwerpsch volkje in Brons en Steen. Antwerpen (1937), p. 13.
- (23) A. Van Pelt, Inauguration de la Statue de Pierre Coudenberg. *Pharmaceutisch Bericht van Antwerpen*, 13 (1935), p. 98.
- (24) L.J. Vandewiele, De vermaarde brief van Charles de l'Escluse (Carolus Clusius) aan Peeter van Coudenberghe (Petrus Coldenbergius) van 1 april 1561. *Antw. Farm. Tijdschr.*, 63 (1985), p. 209.
- (25) L.J. Vandewiele, Een onbekende brief van Peeter van Coudenberghe aan Joachim Camerarius 1576. *Farm. Tijdschr. Belg.*, 64 (1987), p. 181.
- (26) F.W.T. Hunger, Charles de l'Escluse (Carolus Clusius) *Nederlandsche kruidkundige.* Tweede deel. 's-Gravenhage 1943, p. 321.
- (27) L.J. Vandewiele, zie (25), p. 187, noot 5.

Dr. Apr. L.J. Vandewiele
Goudenhandwegel 26
9120 Destelbergen (B)

DE PHARMACOPAEA, ET HORTUS, AD USUM PAUPERUM REIPUBLICAE LEYDENSIS (1638) ALSMEDE HAAR TAXE VAN 1653

F.A.H. Peeters

In 1638 verscheen te Leiden „ex officina Elseviriana" de tweede stedelijke pharmacopee in de Nederlanden: *Pharmacopoea, et Hortus, Ad usum pauperum Reipublicae Leydensis. Publicabantur ex decreto Magistratus*. Een formularium, op gezag der stedelijke Overheid uitgegeven ten dienste der armen en mitsdien een pharmacopee in formelen zin.

Hoewel gering van omvang, beperkt en merkwaardig van samenstelling en verbindend slechts voor een deel der receptuur te Leiden, is het niettemin een in enkele opzichten uniek en daardoor waardevol werkje, zoals uit een korte opsomming van den inhoud moge blijken:

Het 64 bladzijden tellende boekje kent formeel slechts een drietal afdelingen:

(1) *Hortus Pauperum* (blz. 3-10), met een *Appendix Horti* (blz. 21-22): een alphabetische lijst der gebruikelijkste artsenijsgewassen, ten getale van 158, sommige dan nog voorzien van synoniemen.

(2) *Medicamenta Simplicia quae in Pharmacopoea pauperum extant* (blz. 10-21), een wederom alphabetische lijst van 309 enkelvoudige geneesmiddelen, soms weer voorzien van synoniemen, soms gegroepeerd volgens de toen heersende Galenische opvattingen: *Capillares herbae V.*; *Myrobalanorum V. species*; *Aperitivae V. radices*; *Calida majora IV. semina*; *Calida minora IV. semina*; *Frigida majora IV. semina*; *Frigida minora IV. semina*.

(3) *Pharmaca Composita quae in Pharmacopoea pauperum extant, secundum Dispensatorium Valer. Cordi confecta* (blz. 22-64), verreweg het grootste en het eigenaardigste gedeelte dezer pharmacopee: (a) De volgens het *Dispensatorium* van *Valerius Cordus* te bereiden samengestelde geneesmiddelen worden, naar bereidingsvorm ingedeeld, opgesomd (blz. 22-30): *Aceta* (3); *Aquae stillaticiae* (13); *Confectiones siccae, et salia* (18); *Conservae* (7); *Species aromaticae, et purgantes* (9); *Electuaria, et opiata* (14); *Syrupi, Mella, Lohoch* (31); *Trochisci* (7); *Pilulae* (10); *Olea* (26); *Unguenta* (13); *Emplastra* (12): in totaal dus 163 composita. (b) Vervolgens wordt onder het hoofd: *Placuit has praeparationum formulas, subjungere quoniam in Dispensatoriis desiderantur*, van een tiental geneesmiddelen een uitvoerig bereidingsvoorschrift gegeven, met inbegrip van derzelver krachten en toedieningswijzen (blz. 30-41): *Oxymel vomitorium ex croco metallorum, sive antimonio praeparato*, met uitvoerige toelichting nopens het gebruik; *Aqua theriacalis*; *Pilulae de styrace, descriptae à Scribonio Largo, cap. 22. & ab Aëtio 2.3.53.*; *Lapis prunellae*; *Cauterium Potentiale, sive Lapis septicus, ex Ioannis Heurnii, libr. I. Methodi ad Praxin.*; *Emplastrum ad ulcera inveterata, & maligna erodentia eximium. Compositum à patre Casp. Bauhini*; *Saturni sal*; *Vulnerariorum medicamentorum formulae, necessitatibus singulorum aegrotorum attemperandae*: een drietal *Potiones universales ad omnia, externa & interna vulnera, ulceraque*. (c) In een tweetal hoofdstukjes worden de medicinale krachten van een aantal simplicia beschreven (blz. 42-52): *Observandum, quod in singulis partibus laesis ea debeant addi, vel quantitas illorum augeri, quae eas roborant proprietate occulta, en: Vires, praecipuorum vulnerariorum simplicium medicamentorum*. (d) Een overwegend medische verhandeling: *Cautiones in usu Vulnerariorum apozematum, sive potionum* (blz. 52-64) - waarin aanhalingen van ettelijke medische schrijvers: *Paraeus, Jacobus Berengarius Carpensis, Guido, Johannes de Vigo, Galenus, Hippocrates, Avicenna* - besluit de Leidse Armenpharmacopee.

Afgezien van den sterk medischen inslag van het werk, heeft dit ter zake van den artsenijschat op het eerste gezicht weinig opmerkelijks: de in de afdelingen 1 t/m 3 opgesomde simplicia en composita komen verregaand overeen met die, genoemd in de *Pharmacopoea Amstelredamensis, Senatus Auctoritate munita* (1636), het eerste oorspronkelijke stedelijke dispensatorium dat jarenlang toonaangevend zijn zou - en dit niet alleen in Amsterdam. Echter, in de nog 23 simplicia tellende *Appendix Horti* - op zich al een merkwaardige constructie voor een wettelijk voorschriftenboek - treffen wij voor het eerst in onze dispensatoria het tabakskruid, *Nicotiana* en kruiskruid, *Senecio* aan. Opmerkelijk is tenslotte nog het hybride karakter dezer pharmacopee voor de

armen, die door het vrijwel geheel ontbreken van expliciete voorschriften en door de verwijzing naar het Dispensatorium van Valerius Cordus, dat voor het overgrote deel der composita diende te worden gevolgd, meer weg heeft van een uitgebreide Ordonnantie dan van een apothekershandboek en die door haar uitvoerige medische commentaren inzake wondbehandelingen meer voor een' chirurgijn en medicus dan voor een' apotheker bestemd lijkt.

Resten ons nog de vragen, wie de samensteller dezer pharmacopee is geweest, wat de redenen waren haar in het licht te geven en in hoeverre zij werkelijk gebruikt is. Het eerste Leidse dispensatorium dat als zodanig pleegt te worden aangeduid is de Pharmacopoea Leidensis, amplissimorum magistratum auctoritate instaurata, Lugduni Batavorum (1718), maar reeds veel eerder had de Overheid een niet met name genoemd Dispensatorium verbindend verklaard, immers de Ordonnantie van de Apothecarissen, ten beveele van die van de Gerechte der stad Leyden (1669) vermeldt „dat de Apothekers gehouden zullen zyn hare winkels te voorzien met zoodanige Medicamenten als in het Dispensatorium begrepen zyn" en „dat al de Composita by de Apothekers moeten gemaakt worden precyselyck volgens het Dispensatorium".

Wellicht werd hiermee het Dispensatorium, sive Pharmacorum conficiendorum ratio (Neurenberg, 1546) van Valerius Cordus bedoeld, dat reeds in 1590, bewerkt door Matthias de l'Obel, in Middelburg was voorgeschreven, dat vertaald werd in het Nederlands en o.m. te Leiden en Amsterdam vele malen herdrukt werd als Den Leytsman ende onderwijser der medicijnen en dat tenslotte Rotterdam als stedelijk dispensatorium dienen zou. Vanaf 1638 moest te Leiden het Dispensatorium van Valerius Cordus worden gevolgd bij vrijwel de gehele receptuur voor de armen dezer stad. De Armenpharmacopee van Leiden, over welker ontstaansgeschiedenis niets naders bekend is, is zeer waarschijnlijk ettelijke tientallen jaren in gebruik gebleven, gezien de in 1665 verschenen Catalogus Medicamentorum ad usum pauperum Reipublicae Leydensis, addito singulis pretio, quo Pharmacopaeus juratus illa pauperibus subministrare tenetur, van welke taxe Van der Burg (1881) een deel heeft gepubliceerd: de hierin genoemde artikelen en prijzen blijken vrijwel letterlijk overeen te komen met die ener geschrevene taxe in een exemplaar der Armenpharmacopee in het Gemeentearchief te Leiden: „Desen taxe aldus gemaectt ende geresolveert bij ons ondergeschreven den 14 janu(ari) ao. 1653; D. de Dieu, Artus Honinga, Dionysius van Kruijskercken."

Uit de Bijlage bij de rekening van den tresorier-ordinaris van 1638/39 (bij folio 1318), alsook uit het Ordonnantieboek N fol. 92v (SA-II 1422) blijkt dat „Bonavontuer en Abraham Elsevier (hebben) geleverd ten behouwe van myn Heeren de Burgemeesters der Stadt Leijden den 5 Februarij 1639 Voor het drucken van Pharmacopea Pauperum van O. Heurnius 300 Exemplaren 4 blaen a 5 gul(dens): 20-0-0."

De gehele partij is derhalve in plano-vellen geleverd, waarvan nog één exemplaar als zodanig op het Gemeentearchief wordt bewaard. Met name de Stadschirurgijns, aangesteld tegen een vast jaarsalaris om de armlastigen der stad te bedienen, zullen zich, evenals de Stadsapotheker die hun de medicamenten, verband en windsels leverde, naar deze Armenpharmacopee en de later daarbij gevoegde taxe hebben moeten richten. In 1638 waren „ordinaris chirurgijns van dese stadt: Cornelis Schouten, Jacob Vermeye, Evert van Leeuswijk en Jan Woutersz. van Camphuysen."

Als schrijver der eerste Leidse pharmacopee moeten wij dan ook Otto Heurnius (geb. Sept. 1577, Utrecht - overl. 24 Juli 1652, Leiden) beschouwen: deze was de oudste zoon van Joannes Heurnius, hoogleraar te Leiden in de geneeskunde vanaf 1585 tot zijn dood in 1601. Het eerste door Joannes als hoogleraar uitgegeven werk: Praxeos Medicinae nova ratio, qua methodi ad praxin medicam facillimus aperitur ad omnes morbos curandos (Leiden, 1587) wordt in de Armenpharmacopee ook aangehaald. Otto Heurnius werd in Mei 1600 aangesteld tot Lector in de wijsbegeerte, promoveerde in Juli 1601 tot Med. Doctor en volgde in Nov. van dat jaar zijn vader op als hoogleraar in de geneeskunde. In 1617 werd hem, na het verscheiden van Petrus Paaw, tevens het onderwijs in de ontleedkunde opgedragen. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door (her)uitgave van zijns vaders werken en door de instelling, in 1636, van een Collegium medicum practicum, waardoor de studenten practisch onderricht aan het ziekbed krijgen konden. Eigen medisch-wetenschappelijk werk van betekenis zou hij niet hebben nagelaten, maar met de (anonieme!) Pharmacopoea, et Hortus, Ad usum pauperum Reipublicae Leydensis (1638) heeft Heurnius ten minste getoond een open oog te hebben gehad voor de noden der minsten zijner medeburgers. Het lijkt, alles bijeen, dan ook gepast nu, 350 jaren nadien, de oudste Armenpharmacopee in onze streken door heruitgave in ruimere kringen beschikbaar te maken; collega Van Gelder stelde hiertoe bereidwilliglijk zijn exemplaar van dit zeer zeldzame werkje ter beschikking.

Een handgeschreven taxe uit 1653, behorend bij de Leidse Armenpharmacopoe van 1638.

In het Gemeentearchief te Leiden bevindt zich onder nr. 30184/5 een plano-exemplaar der Armenpharmacopoe. In het Weeshuisarchief is een gebonden exemplaar van dit werkje voorhanden (afd. P portefeuille I omslag IV), waarin prijzen per gewichtseenheid (meestal per pond) bijgeschreven zijn voor zowel simplicia als composita. Hieronder volgt de volledige lijst:

Op blz. 2 staat: Desen taxe aldus gemaect ende geresolveert, bij ons ondergeschreven den 14 janu(ari) ao. 1653.

D. de Dieu

Artus Honinga

Dionysius van Kruijskercken.

De aantekeningen nemen een' aanvang op blz. 10 en eindigen op blz. 30 van het boekje.

Medicamenta Simplicia quae in Pharmacopoea pauperum extant.

Acacia.	1 p.	1-16-0	Cortices guajaci.	1 p.	7½ st.
Acetum vini.	1 pint	9 st.	rad. capparorum.	1 p.	11 st.
Aerugo.	1 p.	1-5-0	tamarisci.	1 p.	11 st.
Agaricus.	1 p.	10-10-0	mandragorae.	1 p.	1 gul.
Alabastrum.	1 p.	3 st.	Costus verus.	1 p.	1-7-0
Alkekengi baccae.	1 p.	1-14-0	Crocus. <engelsch>	1 p.	36 gul.
Aloë.	1 p.	3-10-0	Cubebae.	1 p.	1-6-0
Alumen crudum, & ustum.	1 p.	3½ st.	Cupuli, sive Caliculi,		
	1 unc.	8 pen.	glandium.	1 p.	8 st.
Amygdala dulcia.	1 p.	6½ st.	Cuscuta.	1 p.	16 st.
Amylum.	1 p.	4 st.	Cyperus.	1 p.	11 st.
Anethi summitates.	1 p.	12 st.	Dactyli.	1 p.	12 st.
Antimonium.	1 p.	1-1-0	Dictamnus Creticus.	1 p.	1-4-0
Argentum vivum.	1 p.	1-18-0	Doronicum Romanum.	1 p.	2-2-0
Aristolochia cava, longa,					
rotunda.	1 p.	10 st.	Eboris rasura.	1 p.	14 st.
Asa foetida.	1 p.	1-14-0	Epithymum.	1 p.	11 st.
Auriculae Judae.	1 p.	1-14-0	Euphorbium.	1 p.	11 st.
Baccae alkekengi, juniperi,			Farinae fabarum.	1 p.	6 st.
lauri, myrti.	1 p.	4 st.	faenigraeci.	1 p.	4 st.
Balaustia.	1 p.	2-12-0	hordei.	1 p.	4½ st.
Bitumen Judaicum.	1 p.	1-6-0	lini.	1 p.	4½ st.
Bolus Armenius.	1 p.	12 st.	lupinorum.	1 p.	7 st.
communis.	1 p.	3½ st.	Ficus.	1 p.	4 st.
Cantharides.	1 p.	2-2-0	Flores boraginis.	1 p.	4-10-0
Caphyra, sive Camphora.	1 p.	2-8-0	buglossi.	1 p.	4-10-0
Capillares herbae V.	1 p.	16 st.	chamaemeli.	1 p.	9 st.
Cardamomum.	1 p.	4-10-0	hyperici.	1 p.	14 st.
Cassia fistularis.	1 p.	36 st.	meliloti.	1 p.	14 st.
lignea.	1 p.	30 st.	nymphaeae albae.	1 p.	1-9-0
Castoreum.	1 p.	28 gul.	papaveris rhoeados.	1 p.	2-8-0
Centaurium minus.	1 p.	14 st.	rosarum.	1 p.	1-16-0
Cera alba.	1 p.	18 st.	stoechados.	1 p.	14 st.
flava.	1 p.	16 st.	sulphuris.	1 p.	1-14-0
Cerussa.	1 p.	3½ st.	violarum.	1 p.	18 st.
Ceterach.	1 p.	16 st.	Folia senae.	1 p.	1-14-0
Ciceres rubri.	1 p.	7½ st.	lauri.	1 p.	13 st.
Cinnamomum.	1 p.	2-18-0	Gallae.	1 p.	7 st.
Cocculi Indiae.	1 p.	1-8-0	Glandes.	1 p.	8 st.
Colocynthis.	1 p.	1-13-0	Glycyrrhiza, sive		
Colophonina.	1 p.	1½ st.	liquiritia.	1 p.	6 st.
Corallina.	1 p.	11 st.	Gummi ammoniacum.	1 p.	32 st.
Corallum rubrum.	1 p.	18 st.	Arabicum.	1 p.	7 st.
Cornu cervi crudum.	1 p.	5½ st.	bdellium.	1 p.	4 gul.
ustum.	1 p.	14 st.	elemi.	1 p.	1-10-0
Cortices granatorum.	1 p.	7½ st.			

Gummi galbanum.	1 p.	1-13-0	Piper nigrum.	1 p.	18 st.
opopanax.	1 p.	18 gul.	Pyrola.	1 p.	14 st.
sagapenum.	1 p.	1-14-0	Pix navalis.	1 p.	2 st.
tragacanthum.	1 p.	3 gul.	Plumbum ustum.	1 p.	3½ st.
Gutta gumba.	1 p.	3-10-0	Polium montanum.	1 p.	20 st.
Gypsum.	1 p.	7 st.	Pompholyx, sive Nihili		
			album.	1 p.	1½ st. *
Hermodactyli.	1 p.	11 st.	Pruna longa, & rotunda.	1 p.	1½ st. **
Hordeum integrum, &			Pumex.	1 p.	4½ st.
mundatum.	1 p.	3 st.			
Hypocystis.	1 p.	2-14-0	RADICES,		
Jujubae, sive Zizipha.	1 p.	16 st.	Acori, sive Calami offici-		
			narum.	1 p.	5 st.
Lapis Calaminaris.	1 p.	3½ st.	Alcannae.	1 p.	17 st.
Haematites.	1 p.	1-10-0	Althaeae.	1 p.	9 st.
Lauri folia.	1 p.	12 st.	Angelicae.	1 p.	9 st.
Lentes.	1 p.	8 st.	Aperitivae V.	1 p.	14 st.
Lignum aloës, sive			Aristolochiae cavae,		
Agallochum.	1 p.	10 gul.	longae, rotundae.	1 p.	10 st.
Lignum Guajaci.	1 p.	2 st.	Asari.	1 p.	15 st.
Limatura chalybis.	1 p.	10 st.	Bistortae.	1 p.	14 st.
Liquiritia, sive			Brusci, sive Rusci.	1 p.	14 st.
(v) glycyrrhiza.	1 p.	6 st.	Bryoniae.	1 p.	10 st.
Liquiritiae succus.	1 p.	16 st.	Costi.	1 p.	1-10-0
Lithargyrum auri, &			Curcumae.	1 p.	1-1-0
argenti.	1 p.	3 st.	Cyperi.	1 p.	11 st.
Lupini.	1 p.	5½ st.	Diptami.	1 p.	1-4-0
			Doronici Romani.	1 p.	2-2-0
Macis.	1 p.	6-18-0	Enulae Campanae.	1 p.	7 st.
Margaritarum fragmenta.	1 p.	3-12-0	Esulae.	1 p.	16 st.
Mastix.	1 p.	3 gul.	Foeniculi.	1 p.	14 st.
Mel.	1 p.	7½ st.	Filicis palustris, sive		
Mercurius crudus.	1 p.	38 st.	Osmundae.	1 p.	6 st.
praecipitatus.	1 p.	3-15-0	Galangae.	1 p.	15 st.
sublimatus.	1 p.	3-12-0	Gentianae.	1 p.	7½ st.
Minium.	1 p.	3½ st.	Graminis.	1 p.	10 st.
Mumia.	1 p.	16 st.	Hellebori utriusque.	1 p.	13 st.
Myrobalanorum V. species.	1 p.	1-12-0	Ialappae.	1 p.	3-10-0
Myrrha.	1 p.	3-12-0	Iridis Florentinae.	1 p.	9 st.
Myxa, sive Sebesten.	1 p.	1 gul.	Mechoacan.	1 p.	2-10-0
			Nymphaeae albae.	1 p.	1-4-0
Nil, sive Nihili album,			Ononidis.	1 p.	14 st.
aut pompholyx.	1 p.	12 st.	Ostrutii, sive Imperato-		
Nitrum, sive Sal petrae.	1 p.	15 st.	riae.	1 p.	14 st.
Nuclei Persicorum.	1 p.	13 st.	Poeoniae.	1 p.	16 st.
Nuces cupressi.	1 p.	11 st.	Pentaphylli.	1 p.	16 st.
Nux myristica, sive			Petasitidis.	1 p.	14 st.
Moschata.	1 p.	2-12-0	Petroselini.	1 p.	14 st.
			Polypodii quercini.	1 p.	5½ st.
Oculi Cancrorum.	1 p.	1-16-0	Pyrethri.	1 p.	11 st.
Oleum olivarum.	1 p.	6 st.	Rubiae tinctorum.	1 p.	14 st.
Olibanum.	1 p.	1 gul.	Tormentillae.	1 p.	10 st.
Opium.	1 p.	7-4-0	Zedoariae.	1 p.	1-18-0
Origanum.	1 p.	13 st.			
Papaveris albi capita,			Rhabarbarum.	1 p.	11 gul.
sive Codia.	100	6 st.	Rasura eboris.	1 p.	14 st.
Passulae rotundae, &			Resina communis.	1 p.	3½ st.
Corinthiacae.	1 p.	4 st.	Resina pini alba.	1 p.	3½ st.
Pilosella.	1 p.	16 st.	Rosmarinus.	1 p.	6 st.
Pinguedo humana.	1 p.	7 gul.	Rubia tinctorum.	1 p.	14 st.
Piper album.	1 p.	1-2-0	Rus coriaria, sive Sumach.	1 p.	18 st.
longum.	1 p.	1-2-0			
			Saccharum album.	1 p.	11 st.

Saccharum rubrum, sive
Thomeum,
pro clysteribus. 1 p. 7 st.
Sal Ammoniacum: vulgo male
appellatur
Armeniacum. 1 p. 1-7-0
Sal gemmae. 1 p. 8 st.
Sanguis Draconis. 1 p. 2-0-0
Santalum album. 1 p. 1-4-0
citrinum. 1 p. 1-16-0
rubrum. 1 p. 11 st.
Sarcocolla. 1 p. 3-10-0
Schoenanthum. 1 p. 3-0-0
Scammonium. 1 p. 12 gul.
Sebesten, sive Myxa. 1 p. 1 gul.

SEMINA.

Acetosae. 1 p. 14 st.
Agni casti. 1 p. 1 gul.
Althaeae. 1 p. 1 gul.
Anethi. 1 p. 7 st.
Angelicae. 1 p. 1-2-0
Aquileiae. 1 p. 1-18-0
Asparagi. 1 p. 1-0-0
Bardanae, sive Lappae
majoris. 1 p. 12 st.
Basilici, sive Ocymi. 1 p. 16 st.
Berberis. 1 p. 1 gul.
Brussi. 1 p. 1-2-0
Buniados. 1 p. 14 st.
Calida majora IV. 1 p. 6 st.
Calida minora IV. ameos. 1 p. 1-10-0
amomi. 1 p. 3 gul.
apii. 1 p. 9 st.
dauci. 1 p. 9 st.
Cardui benedicti. 1 p. 16 st.
Carthami. 1 p. 10 st.
Citri. 1 p. 1 gul.
Cydoniorum. 1 p. 4 gul.
Frigida majora IV. 1 p. 10½ st.
Frigida minora IV. 1 p. 18 st.
Hyoscyami albi. 1 p. 7 st.
Leucoii lutei, sive
keiri. 1 p. 1-10-0
Levistici. 1 p. 1-2-0
Lini. 1 p. 4 st.
Lithospermi, sive
Milii solis. 1 p. 15 st.
Malvae. 1 p. 18 st.
Myrtillorum baccae. 1 p. 15 st.
Nasturtii. 1 p. 10 st.
Nigellae. 1 p. 9 st.
Ocymi, sive Basilici. 1 p. 17 st.
Papaveris albi. 1 p. 11 st.
Peponum. 1 p. 14 st.
Petroselini. 1 p. 12 st.
Plantaginis. 1 p. 12 st.
Psyllii. 1 p. 14 st.
Rutae. 1 p. 1-4-0
Saxifragiae. 1 p. 18 st.
Seseleos. 1 p. 10 st.
Staphidis agriae. 1 p. 10 st.
Thlaspios. 1 p. 1-7-0
Zedoariae. 1 p. 2-0-0

Serpillum. 1 p. 16 st.
Sperma ceti. 1 p. 3-3-0
Spica nardi. 1 p. 5 gul.
Celtica. 1 p. 18 st.
Spodium. 1 p. 12 st.
Styrax calamita. 1 p. 3-12-0
liquida. 1 p. 1-6-0
Succinum album. 1 p. 1-8-0
citrinum. 1 p. 12 st.
Succus acaciae. 1 p. 2-8-0
Hypocystidis. 1 p. 2-14-0
Limonum. 1 pinte 8 st.
Sulphur. 1 p. 2½ st.

Tamarindi. 1 p. 9½ st.
Tartarus vini albi. 1 p. 7 st.
Terebinthina communis. 1 p. 2 st.
Veneta. 1 p. 14 st.
Terra Lemnia vera. 1 p. 2 gul.
Thus. 1 p. 2 st.
Turbith gummosum. 1 p. 4-16-0
Tutia praeparata. 1 p. 3-0-0

Vitriolum album. 1 p. 7 st.
Romanum. 1 p. 3 st.

Zinziber orientale. 1 p. 12 st.
Zizipha, sive Iujubae. 1 p. 16 st.

PHARMACA Composita quae in Pharmaco-
poea pauperum extant, secundum Dis-
pensatorium Valer. Cordi confecta.

ACETA.

Calendulae. de pinte. 3 st.
Rosatum. de pinte. 3 st.
Scylliticum. de pinte. 5 st.

AQUAE STILLATICIAE.

Betonicae.
Cardui Benedicti. de pinte
Cichorei, aut Endiviae.
Euphrasiae. door
Foeniculi.
Fumariae. malkanderen
Graminis.
Lavendulae. 3 st.
Plantaginis.
Rosarum. de pinte.
Solatri.
Spermatis ranarum. de pinte. 4 st.
Theriacalis. de pinte. 1 gul.

CONFECTIONES SICCAE, ET SALIA.

Colcothar Vitrioli, sive
Caput mortuum. 1 unc. 2 st.
Corallum album, & rubrum,
praeparata. 1 p. 1 gul. *
Cornu cervi ustum. 1 p. 18 st.
Cremor Tartari. 1 p. 4 gul.
Crocus Martis. 1 p. 1-10-0
Crocus metallorum. 1 unc. 18 st.

Diagrydium, sive Scammonium praeparatum. 1 unc. 18 st.
 Flores Sulphuris. 1 p. 1-16-0
 Ruptorium commune, sive
 Cauterium potentiale,
 aut Lapis corrosivus,
 seu Septicus. 1 dr. 8 st.
 Tartarus vitriolatus. 1 dr. 4 st.
 Tuthia praeparata. 1 p. 3 gul.
 Sal absinthii. 1 unc. 1 gul.
 Cardui benedicti. 1 unc. 1 gul.
 Prunellae. 1 p. 1-4-0
 Saturni. 1 p. 24 gul.

CONSERVAE.

Betonicae.
 Boraginis.
 Botryos. 1 p. 16 st.
 Lavendulae.
 Melissa.
 Rosarum.
 Absinthii

SPECIES AROMATICAE, ET PURGANTES.

Aromatici rosati. 1 dr. 1 st.
 Diacarthami. 1 dr. 1½ st.
 Diaireos. 1 dr. 1 st.
 Diamargariti frigidi. 1 dr. 1½ st.
 Diambrae. 1 dr. 1 st.
 Diarhodonis Abbatis. 1 dr. 1 st.
 Diasenae Wieri. 1 dr. 1½ st.
 Diatrionpipereon. 1 dr. 1 st.
 Diaturbith cum rhoeo. 1 dr. 1½ st.

ELECTUARIA, ET OPIATA.

Benedicta laxativa.
 Confectio Hamech.
 Diacatholicum.
 Diaphoenicum. 1 p. 2 gul.
 Diaprunum simplex.
 Hiera picra mellita Galeni.
 de Limatura chalybis.
 de Succo rosarum.

Theriaca Andromachi. 1 p. 4 gul.
 Mithridatium Damocratis. 1 p. 2 gul.
 Diascordium. 1 p. 1-10-0
 Philonium Romanum sine
 Euphorbio. 1 p. 30 st.
 Requies Nicolai. 1 p. 20 st.
 Saccharum althaeae. 1 p. 20 st.

SYRUP, MELLA, LOHOCH.

Acetosus simplex.
 Althaeae Fernelii.
 Antimonii vomitorius.
 Artemisiae.
 Betonicae.
 Byzantinus. 1 p. 16 st.
 Caulium.
 Cydoniorum.
 Glycyrrhizae.
 Hyssopi.
 Limonum.
 Melissa Fernelii.
 Menthae.

Myrtillorum.
 Papaveris albi.
 Papaveris rhoeados. 1 p. 16 st.
 Prassii.
 Rosatus simplex.

Rosatus solutivus cum senae
 foliis. 1 unc. 3 st.

Rosarum siccarum.
 Symphyti Fernelii.
 Tussilaginis.
 Violaceus.
 Mel rosatum simplex.
 Oxymel simplex. 1 p. 16 st.
 Scylliticum.
 Vomitorum Antimonii.

Diamorum.
 Dianucum.
 Rob de ribesiis.
 Lohoch sanum & expertum. 1 unc. 2 st.

TROCHISCI.

Agarici. 1 unc. 16 st.
 Albi Rhasis. 1 unc. 8 st.
 Alhandal. 1 unc. 8 st.
 Bechici. 1 p. 16 st.
 de Capparibus. 1 unc. 8 st.
 Myrrhae. 1 unc. 8 st.
 Terrae Lemniae verae. 1 unc. 8 st.

PILULAE.

Aloës rosatae. 1 unc. 8 st.
 Arthriticae Chamaepityes
 Matthioli. 1 unc. 8 st.
 Aureae. 1 unc. 8 st.
 Cochiae. 1 unc. 8 st.
 de Cynoglosso. 1 unc. 8 st.
 Extractum catholicum. 1 unc. 32 st.
 Foetidae. 1 unc. 8 st.
 Hierae cum agarico. 1 unc. 8 st.
 Ruffi. 1 unc. 8 st.
 de Styrae. 1 unc. 16 st.

OLEA.

Absinthii. 1 p. 8 st.
 Amygdalorum dulcium. 1 p. 16 st.
 Anethinum. 1 p. 8 st.
 Anisi. 1 unc. 1-4-0
 Capparorum. 1 p. 10 st.
 Chamaemelinum. 1 p. 8 st.
 Cydoniorum. 1 p. 8 st.
 Euphorbii. 1 p. 10 st.
 Hyperici. 1 p. 12 st.
 Laurinum. 1 p. 1 gul.
 Liliorum. 1 p. 8 st.
 Lumbricorum. 1 p. 9 st.
 Mastichinum. 1 p. 1-4-0
 de Palma. 1 p. 16 st.
 Papaveris. 1 p. 16 st.
 Rosarum. 1 p. 8 st.
 Scorpionum. 1 p. 1-16-0
 Solani. 1 p. 8 st.
 Spicae. 1 p. 1-12-0
 Succini. 1 unc. 4½ st.

Sulphuris.	1 unc.	3 st.	EMPLASTRA.		
Terebinthinae.	1 p.	8 st.	Bauhini ad ulcera invete-		
Violarum.	1 p.	8 st.	rata.	1 p.	14 st.
Vitrioli.	1 unc.	4½ st.	Diachylum simplex.	1 p.	8 st.
Spiritus Vitrioli.	1 unc.	1½ st.	cum gummis.	1 p.	16 st.
Styrax liquida.	1 p.	2 gul.	Diapalma.	1 p.	8 st.
UNGUENTA.			Griseum.	1 p.	12 st.
Aegyptiacum.	1 p.	12 st.	ad Herniam Fernelii.	1 p.	20 st.
Album.	1 p.	8 st.	de Meliloto.	1 p.	20 st.
Althaeae.	1 p.	10 st.	de Muccilaginibus.	1 p.	1-4-0
Apostolorum.	1 p.	16 st.	Oxycroceum.	1 p.	1 gul.
Aureum.	1 p.	12 st.	De ranis cum duplicato		
Basilicum.	1 p.	10 st.	Mercurio.	1 p.	16 st.
Desiccativum rubrum.	1 p.	12 st.	Vigonis ad fracturas.	1 p.	13 st.
Diapompholygos.	1 p.	16 st.	-----		
Martiatum.	1 p.	12 st.			
Nutritum.	1 p.	6½ st.	In te voegen: (v)		
Populeum.	1 p.	10 st.	Liquiritia rasa.	1 p.	5 st.
Rosatum.	1 p.	10 st.			
Butyrum Majale.	1 p.	12 st.	-----		

OPMERKINGEN.

De medicinale gewichten zijn: pond (p.), ons (unc.), drachme (dr.): met tekens weergegeven in het handschrift. Als vloeistofmaat wordt de pint gebruikt.
De prijzen zijn uitgedrukt in guldens en stuivers.
Bij Corallum album, & rubrum, praeparata ontbreekt het cijfer vóór het woord gul(den).
De prijzen bij Pompholyx, sive Nihili album (*) en bij Pruna longa, & rotunda (**) zijn doorgestreept en (deels?) vervangen door een andere aanduiding.
Voor het overige zijn de prijsopgaven letterlijk weergegeven. Soms zijn de tekens voor unc. en dr. niet goed te onderscheiden, bijv. bij Diamargariti frigidi.
Afkortingen zoals nasaalstrepen en ꝑ (voor ae) zijn opgelost.

LITERATUUR.

- W.F. Daems en L.J. Vandewiele: Noord- en Zuidnederlandse Stedelijke Pharmacopeeën; 1955; Mortsel en Joppe.
W. Stoeder: Geschiedenis der Pharmacie in Nederland; 1891, Amsterdam; 1974, Schiedam.
D.A. Wittop Koning: Compendium voor de Geschiedenis van de Pharmacie van Nederland; 1986, Lochem en Gent.
E.A. van der Burg: Bijdrage tot de geschiedenis der pharmacie van Leiden - Isis, Maandschrift voor Natuurwetenschap 10, 162, 211 (1881).
E. Grendel: Pharmacopoea Pauperum - Armen Apotheken - Pharm. Wkbl. 102, 760 (1967).
P. van der Wielen: Leiden en de Pharmacie - Pharm. Wkbl. 63, 738 (1926).
J. Banga: Geschiedenis van de vroegere Geneeskunde en van hare Beoefenaren in Nederland; 1868, Leeuwarden; 1975, Schiedam.

Dr. F.A.H. Peeters
Molenstraat 140
5014 NG Tilburg (NL)

COSMAS EN DAMIANUS IN „DE NIEUWE WERELD”

Dr. J. Zuring

Het zwerven door een stad is, wat het snuffelen in een bibliotheek of het bladeren in een boek kan zijn. Onverwachts kunnen we aldoende en al onze voornemens ten spijt, geraakt worden door iets wat ertoe dwingt om stil te staan, dan en daar waar we dit niet hadden voorzien.

Zo verging het mij toen ik, op zoek naar in Afrika voorkomende tweeling-gebruiken bij de nakomelingen van de, uit Afrika naar de „Nieuwe Wereld” gedeporteerde slaven, de „heilige genezers”, nogal eens als tweeling-broers beschreven, Cosmas en Damianus ontmoette.

De gebruiken, die de tweelingen vanaf de geboorte en vaak nog tot na hun dood begeleiden, zijn niet weg te denken uit de afrikaanse samenleving.

In Afrika, waar kinderrijkdom nagestreefd en kinderloosheid misprezen wordt, betekent de geboorte van een tweeling een inbreuk op de vertrouwde gang-van-zaken, het is een gebeuren dat te denken geeft. Deze verontrusting wordt nog in de hand gewerkt door het steeds weer, en als een onbegrepen ingreep ervaren, vroegtijdig sterven van de, zo kwetsbare tweelingen.

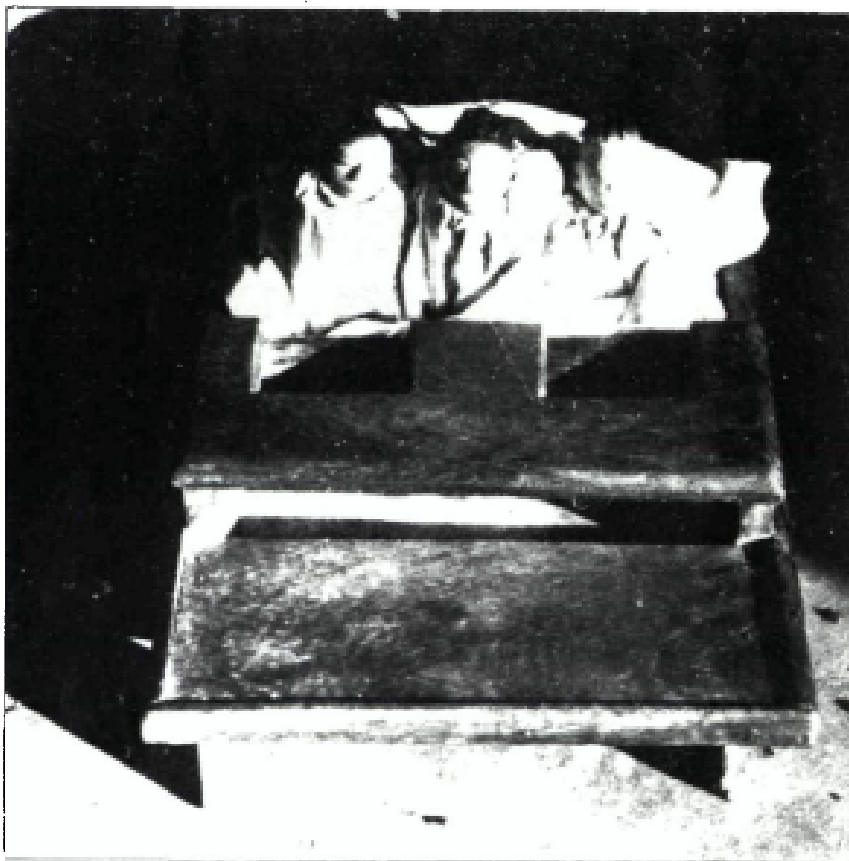
De stellingname ten opzichte van tweelingen ligt ergens in het spannings-veld tussen vreugdevolle aanvaarding en onvoorwaardelijke afwijzing. Het is vanwege deze, min of meer gemengde gevoelens, dat een beroep gedaan wordt op rituelen die het onbehagen, de huiver en de twijfels, zoals die opgeroepen worden door de geboorte en door het sterven van een tweeling, uit de weg moeten ruimen. Zo kan het voorkomen dat de tweelingen zonder enig onderscheid behandeld worden en dat hen gelijkwaardige offers worden aangeboden, opdat een tot wraak oproepende jaloersheid hunnerzijds, met alle onberekenbare gevolgen van dien, achterwege zal blijven.

Zowel het tweelingpaar als het er-na geboren kind dat de, door een tweeling-geboorte verstoorde orde helpt herstellen, dat „de as opruimt die de tweeling heeft achtergelaten”, kunnen een, aan hen voorbehouden naam krijgen waardoor hun uitzonderingspositie bevestigd en versterkt wordt.

Na het overlijden van één van de tweelingpartners of als beiden „voor altijd in de bossen zijn weggevlucht”, kan voor ieder van hen een houten beeldje worden gemaakt dat door de moeder met eenzelfde zorg omgeven wordt als de tweeling tijdens zijn leven ten deel zou zijn gevallen. De z.g. tweeling-beeldjes kunnen heel eenvoudige, maar ook zorgvuldig, volgens het stam-patroon bewerkte skulpturen zijn, zoals de hiervoor, door de Yoruba, uit Nigeria en uit Benin, het vroegere Dahomey gebruikte ere ibeji (1).

Wij menen met deze uiterst summiere opmerkingen over enkele afrikaanse tweelinggebruiken te moeten volstaan en richten ons tot de „Nieuwe Wereld”, die voor zovelen een „vreemde” wereld is gebleven.

1. Beeldjes gemaakt na de dood van een tweeling en van het na hen geboren kind. Benin (W. Afrika)

Ondanks of dankzij alles wat ze hadden te doorstaan, bleven de slaven trouw aan veel van de, voor het bestaan en voor hun voortbestaan van wezenlijk belang zijnde, diep in het stamleven gewortelde, kultusvormen.

Het merendeel van de slaven leefde in een uitzichtsloze armoede en in een onontkoombare onderdrukking, onderworpen aan een christendom dat het nog weinig te zeggen kon hebben, zoekend naar een eigenheid die het stempel van het land van herkomst zou dragen. Het was vooral de heiligenverering, zoals deze in het katholicisme het meest „beeldend” tot uitdrukking komt, die mede-bepalend werd voor de wijze waarop het eigen kultuurbezit bewaard gebleven is (2).

Tweelingrituelen wisten zich te handhaven, ook al werden ze bedreigd, overwoekerd, aangetast of versluierd door volksvreemde beïnvloedingen.

We beperken ons in het nu volgende tot Haïti en Brazilië, landen waar „de tweelingen” S.Cosmas en S.Damianus, ons beter bekend als de onbaat-zuchtige, heilige genezers, die in de derde eeuw zouden hebben geleefd, goede bekenden blijken te zijn.

Doordat het levensverhaal van de bewoners van Haïti zijn oorsprong heeft bij de, in Benin wonende etnische bevolkingsgroep van de Fon, werd de Vodoun, de godsdienst van het moederland, de volksgodsdienst van *Haïti* (3).

Veel van de geesten, in Benin vodou's en door de haïtianen loa's genoemd, worden vereenzelvigd met de heiligen van een katholicisme zoals de bevolking dit weliswaar eeuwenlang, maar weinig indringend had leren kennen (4).

De goddelijke voorouders van de Fon, Mawou en Lissa, resp. het vrouwelijk en het mannelijk beginsel, voorgesteld als een tweeling-

paar of als een, tweelingen verwekkend dubbelslachtig wezen, zouden verantwoordelijk zijn voor de schepping van de wereld en van de geesten.

Tweelingen, Marassa, beschikken, evenals hun „geesten”, de loa marassa, over krachten, die zowel ten goede als ten kwade kunnen worden aangewend en men doet alles om te voorkomen dat tweelingen uit onvrede ertoe gedwongen zouden worden om zich te doen gelden. Alhoewel tweelingen meestal ge-

2. Prenten waarop Cosmós en Damianus zijn afgebeeld in een Vodou-tempel (honfort). Haïti.

lijk gekleed zijn en hetzelfde voedsel krijgen, is er altijd toch nog sprake van enige rivaliteit die zelfs al in de moederschoot tot uiting komt doordat één van beiden de partner „opeet”, d.w.z. van diens levensprincipe berooft en ontkracht.

De loa marassa is een van de eerste loa's die bij een bijeenkomst in een Vodoutempel wordt begroet want deze is het die het lot in handen

heeft van de verwanten die ze kunnen „binden” en tot stervens toe kunnen verzwakken. Tweelingen beschikken ook over dergelijke krachten maar men kan hen ook vragen om een zieke vader of moeder te „lagé”, d.w.z. los te laten, van de ziekte te bevrijden.

Het na een tweeling geboren kind, Dossou als het een jongen en Dossa als het een meisje is, is voor de Voodoo-aanhangers van nog meer betekenis dan de tweeling zelf, zoals soms ook het vóór de tweeling geboren kind, de choukèt-marassa (vrij vertaald: de wortel van de tweeling).

In meerdere voodoo-tempels hangen prenten met de tweelingbroers Cosmas en Damianus (Sinkòm é Damyin) die het, als blanke heiligen met een koloniaal verleden, opnemen voor de zwarte tweelingen. De gelovige die uitziert naar een bevrijdende toekomst, zal alles doen wat binnen zijn begrip en bereik ligt, om zich te verzekeren van enige troost en kan hiertoe een beroep doen op Cosmas en Damianus die als tweelingen zowel verwant zijn met het oer-principe van de schepping als met de geheimen van de vruchtbaarheid.

In de gebieden van *Brazilië*, het Noordoosten en de kuststrook vanaf Fortaleza tot Santos, waar de afstammelingen van de afrikaanse negers een groot gedeelte van de bevolking uitmaken, waar de slavenhandel tot in de vorige eeuw heeft voortgewoekerd en het portugees koloniaal bestel het diepst is doorgewerkt, is het niet moeilijk om de tweeling-heiligen Cosmas en Damianus op te sporen. Tengevolge van de opgelegde kerstening van de slavenbevolking, ontwikkelde zich een afro-braziliaanse volksreligie waarin vooral de Yorubagoden zich, zij het in min of meer westers aandoende verschijningsvorm, een plaats wisten te verwerven.

Dit symbiotisch samengaan van kultusvormen komt duidelijk naar voren in de religieuze bewegingen die in Brazilië een vruchtbare voedingsbodem vonden.

Behalve de Candomblé (Bahia), die het Yoruba-pantheon het zuiverst in ere heeft gehouden, en de Xango (Pernambuco, Pareiba, Alagoa) ontstond de meer recente Umbanda, waarin aan het christendom ontleende kulturelementen, westafrikaanse, indiaanse en vooral ook westers-spiritistische beïnvloedingen zich onontwarbaar manifeste-

3. *Cosmos en Damianus. Houten beeld. Brazilië. (part. coll.)*

4. *Cosmos en Damianus. Kunststof. Brazilië.*

ren, de ruimte latend voor de groei en voor het verval van velerlei, sektarisch aandoende mengvormen.

De orixa ibeji, de beschermgod (Yoruba: orisha) van de tweelingen (Yoruba: ibeji) wordt niet alleen aangeroepen in de terreiros, de kultusplaatsen van Candomblé en Umbanda, maar ook in de huiselijke kring waar dan tevens een beroep gedaan wordt op de „tweelingheiligen” Cosmas en Damianus.

In veel gezinnen staat een brandende kaars aan weerszijden van een beeldje van Cosmas en Damianus, de beschermers van de kinderen. Op woensdag en zaterdag staan voor die beeldjes ook nog twee schoteltjes met wat eten en een glas met water; dit water wordt later over de planten gegoten of opgedronken zodat er niets van verloren gaat.

De aan Sao Cosme e Sao Damiao, „de heilige jongens”, toegewijde kerken zijn populair en de eerste, in 1530 in Brazilië gestichte kerk, draagt hun namen.

Op de „santinhos”, de heiligenprentjes, komen ze voor als jongelingen in en rood en groen kleed met, als teken van hun marteldood, een palmtak in de hand.

In Rio de Janeiro hebben de politieagenten, die meestal getweeen patrouilleren, de bijnaam van „Cosmas en Damianus”.

De feestdag van Cosmas en Damianus, in 1969 officieel vastgesteld op 26 september, wordt in Brazilië, als vanouds, op 27 september gevierd. Aan de talloos vele arme kinderen wordt die dag, ook buiten Rio de Janeiro, versnaperingen, speelgoed en kleding uitgedeeld in de terreiros, in de huizen waar feest gevierd wordt, maar ook in de omgeving van de kerk van Cosmas en Damianus.

Op veel plaatsen begint het feest, waarvoor behalve de mabaca, de tweelingen, ook andere kinderen en goede bekenden worden uitgeno-

digd, met een H.Mis en waarna het feest in de versierde huiskamer wordt voortgezet.

Een van de hoogtepunten is het, volgens de traditie samengesteld en met veel zorg toe bereid feestmaal, de caruru de Sao Cosme, dat door de gastheer wordt aangeboden als dank voor het verhoren van een gebed, als bewijs van offervaardigheid en volgzaamheid of vanwege een vroeger gedane belofte. Zou men bv. deze belofte niet nakomen, dan kan de toorn van de heiligen zich tegen de onachtzame gelovige keren en dit is iets wat ten koste van alles voorkomen moet worden.

Zeven kinderen, niet ouder dan zeven jaar en door de gastheer hiervoor uitgenodigd, beginnen, zittend op de grond, met de caruru. Eerst tillen ze de goed gevulde etensschaal zo hoog mogelijk op, zingend „Vamos levantar e cruzei-ro de Jesus” („Laten we het kruis van Jezus opheffen”), om deze daarna neer te zetten onder het zingen van „Vamos arriar o cruzeiro de Jesus” („Laten we het kruis van Jezus neerhalen”). Onmiddellijk hierna zijn de kinderen er op uit om al grissend en graaiend, zo veel mogelijk eten te bemachtigen. Iets ervan wordt voor een beeldje van

Cosmas en Damianus, op twee schoteltjes gelegd. Deze worden na drie dagen neergezet op de plaats waarheen door de aanbieder van de caruru ook de rest van de maaltijd van de volwassenen werd gebracht. Meestal is het een kruispunt van wegen waarheen de Yoruba spijsoffers brengen bestemd voor Exú, (Yoruba: Eshu), de invloedrijke bemiddelaar tussen mensen en goden.

Het oorspronkelijke voor de tweelingen en „hun” heiligen bedoelde feest, wordt meer en meer een status-gebeuren, getuige de advertenties voor dubbel-lollijes (!) en exclusieve dranken.

De meeste beeldjes van Cosmas en Damianus zijn van eenvoudig materiaal, zoals van gips, aardewerk of plastic en in de gebruikelijke kleuren (groen en rood) geschilderd. Sommige, tot enkele eeuwen oude, uit de kerken afkomstige houten beelden bewijzen rijkdom en de sier van de bloeiperiode van het koloniserende Portugal.

Minder bekend zijn de beeldjes waarbij, tussen de beide heiligen, een kleinere heilige die de naam Doum kreeg, een plaats gevonden heeft en wiens aanwezigheid door

5. Cosmas, Damianus en Doum. Gips. Brazilië.

sommigen in verband wordt gebracht met de betekenis die in Afrika aan het „derde” kind wordt toegekend.

Doum zou zijn naam mogelijk kunnen ontleen aan het, bij de Yoruba en de Fon in Afrika in allerlei omstandigheden te hulp geroepen orakelbord. Van de zestien belangrijkste uitspraken (dumo; enkelvoud: du) van dit orakel, is er één die verwijst naar een tweeling. De klankovereenkomst zou er toe hebben kunnen leiden dat „du” werd vervormd tot Doum.

Een meer voor de hand liggende verklaring voor het bestaan van Doum is gelegen in het feit, dat de Yoruba een Colobos-aapje (edun oriokun) kennen, waarvan het vrouwtje gewoonlijk twee jongen werpt. Dit aapje wordt door de Yoruba geïdentificeerd met Ibeji, de god van de tweelingen die „omo edun”, d.i. kinderen van de aap genoemd worden.

Ook de Fon kennen een bijzondere betekenis toe aan deze aapjes die volgens hen de representanten zijn van de woudgeesten die zich al bij het minste gevaar in het bos verschuilen om zich aan de aardse gevaren te onttrekken, zoals dit ook gedacht wordt van de, vaak vroeg-

tijdig stervende tweelingen.

Zo kan verklaard worden waarom de afrikaanse Edun, als Doum een plaats heeft gekregen naast de tweeling-heiligen van warse kom-af.

Dergelijke beeldjes worden door de katholieke kerk afgewezen omdat ze remincenties zouden oproepen aan een niet-christelijk, afrikaans religieus verleden.

Bij het beeld van Cosmas en Damianus, in de Umbanda Ibajada genoemd, wordt in het kader van de randkerkelijke volksdevotie, vaak gebeden, er worden kaarsen aangestoken en offers neergelegd.

Van Cosmas en Damianus, maar ook van Doum wordt verwacht dat ze de kinderen beschermen, dat door hun toedoen, ziekten en kwalen van de meest uiteenlopende aard (zoals wormen, koorts en blindheid) genezen, dat het „boze oog” aan kracht inboet, maar ook dat ze bv. zouden kunnen bijdragen tot de goede afloop van een examen, een sollicitatie, een rechtszaak of een huwelijksaanzoek en de hiertoe geeigende gebeden zijn ontelbaar. Behalve baden kunnen defumacao worden voorgeschreven die al brandend een aangename reuk verspreiden. Ook dit

gaat altijd gepaard met het uitspreken van een gebed waarin een beroep gedaan wordt op Cosmas en Damianus die we, soms met Doum, afgebeeld zien op de verpakking van deze „geneesmiddelen”.

Tweelingbroertjes kunnen Cosme en Damiao worden genoemd, al dan niet met de bedoeling een volgende tweelinggeboorte te voorkomen!

Een oceaan verwijderd van hun moederland, zien we hoe Cosmas en Damianus voortleven in een samenleving die haar afrikaanse oorsprong niet verloochent; zij nemen het, daar en nu, niet slechts op voor de zo kwetsbare tweelingen, maar voor allen die troost zoeken in hun wereld van twijfel, wanhoop en lijden.

LITERATUUR:

1. Zuring, J.: Tweelingen in Afrika. Afrikaanse en afro-amerikaanse tweelinggebruiken. Tilburg, 1977 (met lit.)
2. Pollak-Eltz, A.: Afro-amerikaanse godsdiensten en culten. Roermond, 1972 (met lit.)
3. Hurbon, L.: Dieu dans le Vaudou haïtien. Paris, 1972 (met lit.)
4. Desmangles, L.: Doopriten: godsdienstige symbiose van voodoo en rooms-katholicisme in Haïti. In: Concilie, 13e jrg., nr. 2, 1977, pag. 55 — 66.

Dr. J. Zuring
Lovensdijkstraat 7 flat C 94
4818 AJ Breda (NL.)

COSMAS EN DAMIANUS OP SICILIË

Dr. J. Zuring

San Còcimu e Damiani

Siti medicu suvranu;

Santu Iliu,

Medicu di Diu

Le vernu di stu cintu

Tuttu struppiatu

Tuttu sminuzzatu,

Curiceddu nun tuccati.

Pi lu nnomu di Gesù

Fujiti sperti e nun pariti cchiù.

Heilige Cosmas en Damianus

Gij zijt koninklijke genezers;

Heilige genezers van God.

Dat de worm in mijn lijf,

die alles verminkt

en alles verbrokkelt,

mijn hart niet raakt.

In naam van Jezus,

ga heen en kom nooit meer

terug.

In onze gewesten dreigen de „heilige genezers”, Cosmas en Damianus, in de vergetelheid teloor te gaan; het waren de onbaatzuchtigen onder de heelmeesters, de Anargyroi die, omwille van hun geloof, omstreeks het jaar 300 de marteldood zouden zijn gestorven.

Vanuit het christelijk Oosten verspreidde de faam van de beide broers zich tot ver buiten de grenzen en wij vinden hen, eeuwen later, bij ons terug als schutspatroons van de chirurgijns. Steeds minder horen we hun namen, uiteindelijk alleen nog maar in de enkele, aan hen toegewijde kerken.

Toch zijn er, wat verder van huis, nog wel plaatsen waar hun aanzien bewaard gebleven is, ook al heeft de tijd er, uiteraard, het een en ander aan verschaafd en verkleurd; ik noem Sicilië, waar Cosmas en Damianus nog volop „voortleven”.

Het volk en het land van Sicilië dragen de lidtekens van een roemrucht en woelig verleden. Het kenmerkt de Siciliaan, wiens aard nu eens geprezen dan weer gevreesd wordt; over wie veel geschreven maar nog lang niet alles gezegd is. Sicilië is een uitermate boeiend eiland, met zon, zee en bloemen; met veel wat verwijst naar dat wat zich er in de loop van de jaren heeft afgespeeld. Maar ook is er het weerbarstige van de rotsen, de grauwheden van de lava en de gloed van de vulkaan, een omschrijving die ook het siciliaanse volk niet zou mistaan.

Sicilië kent een groeiend toerisme; vooral het strand en de ambiance van Taormina zijn, niet zonder reden, zeer in trek. Zo'n zonzvakantie

wordt nogal eens gekoppeld aan een tocht van vier, vijf dagen over het eiland. Het moet gezegd worden: de tempels, de amfiteaters, de beelden en de mozaïeken zijn van een uitzonderlijke schoonheid en gaafheid. Veel van de bezienswaardigheden komen aldoende binnen het gezichtsveld van het oog en van de kamera; de afstand tot het Sicilië-van-nu wordt er echter niet door overbrugd.

Men kan ook zijn eigen reisleader worden, aan de taalbarrière voorbijgaan en een uitermate soepel reisschema hanteren. Een dag in een stil siciliaans dorp is geen verloren dag; maar dit wordt men zich meestal dagen, soms weken later, pas bewust.

Een enkel woord over de siciliaan-

se schrijvers. In Nederland is vooral T. di Lampedusa, door zijn „Tijgerkat” bekend geworden, maar ook Quasimodo en de dramaturg Pirandello zijn voor ons geen onbekenden. Dit jaar maakte ik de „avond van de siciliaanse poëzie” mee, geleid door de 80-jarige strijder en dichter Buttatti. Ik heb er vrijwel geen woord van verstaaan, siciliaans is nu eenmaal geen italiaans, een onderscheid dat overigens niet alleen voor het taal-eigen geldt. Maar wel heb ik die avond begrepen dat de vulkaan nog niet tot rust is gekomen.

Uit het vooraan staand siciliaans gebed om genezing, blijkt dat Cosmas en Damianus er hun reputatie behouden hebben, dit in tegenstelling tot Noord- en Midden-Italië dat zich, eerder dan het zuiden aan de invloedssfeer van Byzantium onttrokken heeft. Het eenvoudige, uit meerderen gekozen gebed, getuigt van een ongeschonden vertrouwen in Cosmas en Damianus, die wonden heelden, die troost en vertrouwen, en mede daardoor ook genezing, hebben geschonken.

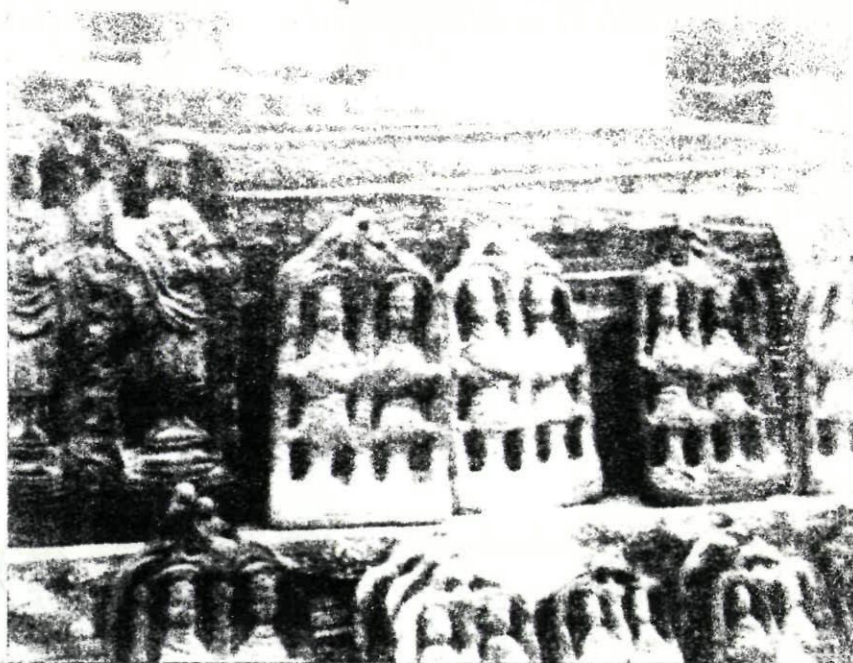
Verspreid over Sicilië zijn nogal wat kerken en kapellen aan de beide heiligen toegewijd en in veel gezinnen herkennen we hen op prenten aan de muur.

Teneinde een indruk te krijgen van de plaats die Cosmas en Damianus innemen in de, hier wel zeer bonte rij van heiligen, was ik enkele malen op Sicilië. Ik heb me hierbij beperkt tot een zo intensief mogelijk verkennen van de hoofdstad Palermo en van haar naaste omgeving. Mijn tijdelijk verblijf vond ik, zeer tot mijn genoegen, in Mondello, een allervriendelijkst vissersdorp even buiten Palermo, het eindpunt van een stadsbuslijn.

Palermo is een rommelige, overdrukke stad met smalle straten,

ideaal voor gauwdieverij; met enkele ruime pleinen en vrij goed onderhouden parken. Er zijn twee muziektheaters, een paar musea, zoals het Palazzo Abbatelli en niet te vergeten, meerdere marionettentheaters; maar bovenal is er een onvoorstelbare rijkdom aan twaalfde eeuwse mozaïeken die alleen al een tocht naar deze noordwesthoek van Sicilië rechtvaardigen.

De kathedraal, een mengeling van stijlen, met een prachtig bewerkte houten en een, met brons beslagen deur, heeft Cosmas en Damianus weinig ruimte gelaten. Hoog, aan weerszijden van het koor zien we hen tegenover elkaar. De 18e eeuwse beelden staan er lusteloos bij en krijgen nauwelijks enige aandacht. Niet ver van de kathedraal staat het indrukwekkende Noormannenpaleis. In de kapel, de Capella Palatina, is een veelheid aan 12e eeuwse mozaïeken bewaard gebleven. Op

Cosmas - en Damianusbrood

een buitengalerij komen Cosmas en Damianus voor op twee mozaïekmedaillons.

Achter de kathedraal, op het armetierige Piazza S. Cosmo, resten de bouwvallige muren van wat eens de kerk van Cosmas en Damianus

S Ippolitokerk (Palermo)

Cosmas en Damianus. S. Ippolitokerk

was. Niet zo lang geleden was deze kerk toch nog éénmaal per jaar in gebruik, op de feestdag van de kerkpatroons, vroeger op 27, na 1969 op 26 september; zelfs dit is niet meer mogelijk en het zal niet lang duren of het puin zal geruimd en de kerk vergeten zijn.

Op dit pleintje begint de flauw oplopende Via Carini, 's morgens een lange markt vol kleur en geur; een wandeling waard. Tussen de kramen en de kramerijen, gaan we de vrij grote kerk van S. Ippolito binnen; hier worden de beelden bewaard uit de zojuist genoemde vervallen kerk. De hele dag door wordt hier tot de beide heiligen bebeden, met eerbied en schroom worden de beelden aangeraakt; er branden kaarsen en er staan bloemen, van bovenaf gadeslagen door een zacht zwevende engel.

Op 26 september is het kerkportaal van buiten behangen met rode en witte kleden; in het midden hangt een afbeelding van de heiligen van wie vandaag de marteldood en de dies natalis, het begin van een nieuw, hemels leven worden gevierd.

Bij de beelden, in een feestelijk versierde nis, is het veel drukker dan anders. Uit dankbaarheid voor hun gebedsverhoring worden ex-voto's neergelegd; voorwerpen in de vorm van het genezen lichaamsdeel, zoals van een been of van een borstkas. Een kaarsenwalm mengt zich met de geur van wierook, bloemen en mensen, er wordt stil gebeden en tijdens de Hoogmis, rondborstig gezongen.

Op straat, naast de kerk worden, alléén voor deze dag gebakken koeken verkocht die de vorm hebben van de beelden. Er zijn ook volop sleutelhangers, broches, prentjes e.d. te koop, alles voorzien van een afbeelding van Cosmas en Damianus.

Op een zolder in Mezzioso

Cosmas en Damianus op 26 september 1979. Sferracavallo

Beeldjes met ex-voto's

In Monreale, op een stadsbusrit-afstand van Palermo, wacht ons de beroemde Dom met een schat aan mozaïeken; evenmooi, mooier of minder mooi dan die in Palermo? Ik weet het niet, het ontbreekt mij aan maten om schoonheid te meten. Tussen het koor en de linker apsis ontdekken we, na wat gezoch, boven in het schemerduister van de kerk, Cosmas en Damianus, waardig en ten voeten uit.

Na een bezoek aan de prachtige kloosterhof van de aangrenzende benedictijnerabdij, slenteren we door het schilderachtige, levendige stadje, naar de kerk van S. Franciscus. Hier hangt een, haast charmant te noemen, verguld houten beeld van Cosmas en Damianus binnen een omraming die hun één-zijn tot uitdrukking schijnt te willen brengen.

De bedevaartskapel, Madonna dei Miracoli, bij Mezzoiuso was, wegens werkzaamheden gesloten. De hier thuishorende beelden van

Cosmas en Damianus stonden zolang op de rommelzolder van een parochiehuis te wachten op spoedige terugkeer naar hun plaats in de kapel.

Tenslotte brengen we nog een bezoek aan Sferracavallo, een vissersdorp in de naaste omgeving van Palermo. Buiten, boven de hoofdingang van de in 1850 gebouwde Cosmas en Damianuskerk, zien we, in een nis en achter glas, kleine beelden van de kerkpatroons.

In de kerk vinden de heiligen, los van elkaar, een plaats boven het altaar. Negen dagen voor hun feestdag, tijdens de novene, krijgen Cosmas en Damianus, voor deze gelegenheid in een groen met rood gewaad gekleed, en broederlijk vereend, een ereplaats naast het altaar. Ex-voto's en briefjes worden er neergelegd, zoals ook bij een paar andere, eigentijdse en naar onze smaak foelieijke beeldjes.

Dit alles verwijst naar lijden en naar leed; getuigt van wanhoop en van hoop; van een verlangen naar herstel van wat geschonden werd, naar een antwoord dat geen mens kan geven. We ervaren dan iets van wat er leeft in de harten van hen bij wie we te gast zijn.

Omtrent de eeuwwisseling werd in Palermo, zeer tegen de zin van de vissers, de al te luidruchtig geworden processie op de feestdag van Cosmas en Damianus, verboden. Het spreekt vanzelf dat men daarna vanuit Palermo naar het naburige Sferracavallo ging om er de processie mee te maken. De kerk en de straten zijn versierd met vlaggen, slingers en lampjes; er is een kleine kermis en volop muziek.

Op de zondag vóór 26 september trekt een processie door het anders zo rustige dorp. Maar eerst is er nog vóór de kerk, een „Ballo dei Santi"; de beelden worden, gedragen door vissers, op het ritme van de muziek, heen en weer bewogen;

Processie (1978), Sicilië

Beelden in Sicilië, Sicilië

een opwindende, minutenlang durende „dans”. Visser, in een witte broek en een wit hemd, met een rode ceintuur en halsdoek, dragen de beelden door het dorp, toegejuicht en toegeroepen door de vele feestgangers. De voorbereiding en de leiding van de processie, waaraan de pastoor part noch deel heeft, is toevertrouwd aan enkele, hiervoor elk jaar opnieuw gekozen vissers; zij zijn ook verantwoordelijk voor het geld dat tijdens het rondtrekken „aan de heiligen” wordt gegeven en waarmee o.a. de onkosten bestreden worden.

De gebeurtenissen op 26 september verlopen heel wat rustiger; het zijn de plechtigheden in

de kerk, vooral de Hoogmis, die veel gelovigen, biddend en zingend samenbrengen.

Op Sicilië zijn Cosmas en Damianus nog niet vergeten, ze horen erbij; ze staan altijd klaar om de mens te helpen in al zijn nood en onvermogen. We zijn overtuigd dat Cosmas en Damianus er hun plaats zullen behouden, alle wetenschappen ten spijt.

Een confrontatie met uitingen van een volksreligiositeit kan gemengde gevoelens verwekken, maar kan ook bijdragen tot beter begrip van de ander voor wie wij, te vaak, een vreemde blijven.

Dr. J. Zuring
Lovensdijkstraat 7 flat C 94
4818 AJ Breda (NL.)

SOINS DONNÉS AUX ALIÉNÉS DANS UN CLOÎTRE VERS 1600

Dr. L.J. Vandewiele

Dans un recueil de recettes médicales et culinaires, provenant du cloître des soeurs annonciades d'Anvers et datant du début du 17ième siècle, on trouve un traitement utilisé pour soigner des aliénés. Il y est dit que les soeurs avaient reçu ces renseignements des soeurs carmélites de Bruges.

Avant que Philippe Pinel (1745–1826) publie son *Traité medico – philosophique sur l'aliénation mentale* (Paris 1801) et que Joseph Guislain (1797–1860) commence à Gand sa croisade pour l'amélioration du sort des aliénés, ces victimes de maladies mentales étaient bien souvent maltraitées: on les brutalisait pire que des prisonniers, car presque partout on les considérait comme des possédés démoniaques, comme des êtres dangereux et malfaisants, qu'il importait d'isoler et de punir afin de les mettre hors d'état de nuire aux autres. «Voilà ce que j'ai vu presque partout en France, voilà comment sont traités les aliénés presque partout en Europe. Ces infortunés, comme des criminels d'Etat, sont jetés dans des culs-de-basse-fosse, dans des cachots où ne pénètre jamais l'oeil de l'humanité: nous les y laissons se consumer dans leurs propres ordures, sous le poids des chaînes qui déchirent leurs membres. Leur physionomie est pâle et décharnée, ils n'attendent que le moment qui doit mettre fin à leur misère et couvrir notre honte. On les donne en spectacle à la curiosité publique, et d'avides gardiens les font voir comme des bêtes rares. Ces malheureux sont entassés pêle-mêle; on ne connaît que la terreur pour maintenir l'ordre parmi eux. Les fouets, les chaînes, les cachots sont les seuls moyens de persuasion mis en usage par les employés aussi barbares qu'ignorants. Voilà ce qu'écrivait Reil, en 1803, sur l'état des aliénés en Allemagne» (Esquirol)¹.

Le traitement préconisé dans le recueil que nous envisageons nous prouve que les religieuses étaient beaucoup plus humaines envers les aliénés puisqu'il y est prescrit:

1. d'entretenir avec le malade une vive conversation, dans un lieu bien tranquille;
2. de ne jamais l'enchaîner, même s'il est agité et agressif;
3. de lui administrer des remèdes spécifiques;
4. de veiller à poursuivre longtemps leur traitement.

Réception du malade

En premier lieu il faut tâcher de connaître la cause de l'aliénation mentale. A cette fin on installe le malade dans une chambre obscure et tranquille, où on essaie d'entamer une conversation. Ainsi on apprendra «par leurs discours» si cette maladie provient d'un accès soit d'amour soit de mélancolie. Chaque fois que le malade recommence à parler de ses souffrances au coeur ou de sa dépression, il importe de changer de conversation; aussi faut-il souvent changer de sujet et divertir par différents moyens son esprit.

Pas de chaînes

Si le patient est agité et même agressif, il ne faut jamais le ligoter, mais il est conseillé de faire appel à plusieurs personnes pour le sauvegarder. Le ton utilisé dans ce document est bien différent de celui que nous sommes accoutumés de lire dans d'autres documents qui datent de la Réforme, qui a suivi la Renaissance. Dans ces textes on nous décrit comment ces aliénés furent enchaînés, chargés de camisoles, de masques en cuir ou en fer et combien de surplus ils furent roués de coups. Ici ce patient est considéré comme un malade et il y est traité comme tel.

Médication

Prenez la tête d'un bouc noir châtré, faites-en bouillir la tête avec la laine et la peau dans de l'eau jusqu'à ce que la cervelle soit molle. Alors on ouvre la tête et on ôte la cervelle en la retirant aussi chaude que possible. Mélangez alors la cervelle avec la poudre suivante: prenez de la cannelle, du gingembre, des noix de muscade, du macis et des clous de girofles, de chaque $\frac{1}{2}$ once, mélangez le tout et faites en un biscuit de l'épaisseur d'un pouce, mettez-le sur un petit feu, le temps de 3 miserere et donnez-le à manger au malade. Donnez ce biscuit 2 heures après le souper, au moment du coucher. On doit donner un biscuit pendant 3 ou 4 jours consécutifs. Attendez alors 5 ou 6 jours avant d'en donner à nouveau mais en attendant donnez lui la boisson suivante: prenez de la bétouine, de la sauge, de la rue, de l'aurone, du chardon bénit, de la joubarbe et du fenouil, de chaque une poignée, faites bouillir dans du vin blanc français, laissez reposer et donnez au malade 3 cuillers le matin à 7 heures, une heure avant le déjeuner et le soir 3 cuillers une heure avant le souper.

On ne peut administrer ce médicament pendant les jours caniculaires ni pendant les menstrues; on ne peut ni saigner ni purger le patient; en cas de constipation mettez un suppositoire.

Traitement consécutif

Il y a des personnes qui par ce remède sont guéris en 9 jours; il y en a qui y mettent plus de temps parcequ'ils ne peuvent retenir ce biscuit de cervelle. Quand le patient est guéri, il faut l'interdire de trop prier (ici on pense immédiatement à une obsession mystique malade) et si c'est un homme, il faut lui interdire de trop étudier ou de lire; le patient guéri ne peut faire des efforts excessifs et doit éviter les aliments salés et réputés grossiers et de digestion difficile.

Commentaires

La première chose qui attire l'attention c'est l'humanité avec laquelle ce malade est soigné. Contrairement à l'usage, celui-ci était bien traité. On peut supposer qu'ici ce traitement était humain parce qu'il s'agissait fort probablement d'une consoeur, puisque ni les soeurs annonciades d'Anvers ni les soeurs carmélites de Bruges ne s'occupaient d'hospices pour aliénés. Le style de la recette nous laisse supposer qu'il s'agissait de femmes, on y dit par exemple «selon que vous voyez qu'elle se rétablit», ou «elle doit prendre cette boisson». Seulement lorsqu'il est question du traitement consécutif, on parlera d'un homme; celui-ci pourrait être l'aumônier ou un domestique habitant le couvent.

Si nos religieuses étaient très humaines et gentilles envers leur consoeur malade, ceci ne veut pas dire qu'elles n'étaient pas méfiantes vis-à-vis de la maladie elle-même; d'après des idées transmises toute aliénée était une personne hantée et le démon était en cause, cela elles le croyaient inmanquablement selon l'esprit et selon la tradition de ce siècle. Le choix des médicaments prescrits nous en apporte la preuve. Prenons d'abord cette tête d'un bouc noir châtré. Tout comme ces corneilles croassantes noires, ces poules noires, ces chats noirs, etc., cet animal dont la couleur est noire, suggère ou rappelle à tous quelque chose de fantômal et d'inferral. A la masse de la population cette couleur inspire immédiatement des idées de sorcellerie et de diablerie.

Pourquoi dans cette recette il est stipulé que la laine et la peau doivent être bouillies avec la tête et pourquoi ce bouc devait être châtré m'échappent encore, mais auront sans doute également leurs motifs.

La boisson que le malade doit prendre était une décoction d'herbes qui de tous temps étaient censés des remèdes céphaliques, antidiaboliques et préservatifs contre tout malheur.

Prenons d'abord la bétouine (*Stachys officinalis* Trev., *Betonica officinalis* L.), dont chacun connaît les qualités céphaliques. Selon Matthioli: «La betoyne contregarde les corps et les âmes des hommes et défend ceux qui vont de nuit de tous charmes et dangers. Elle assure aussi les lieux sacrés et les cimetières de toutes visions étranges et qui font peur. Bref c'est une herbe sainte en toutes choses»².

La sauge (*Salvia officinalis* L.), dont les vertus ont été célébrées par les anciens, est, comme beaucoup de labiées aromatiques, une plante antidiabolique.

La rue (*Ruta graveolens* L.): «Aucuns en usent maintenant (selon Matthioli) pour chasser les mauvais esprits, se fondant possible sur ce que Aristote en ses Problèmes dit, qu'elle est bonne contre les charmes et enchantements»³.

L'aurone (*Artemisia abrotanum* L.). On la prescrit dans l'hystérie et contre l'épilepsie. Louis Lavater⁴ dit: «Aucuns aussi allument au jour de saint Jean une poignée d'Herbes bénites (que ils appellent) pour chasser le Diable avec la fumée d'icelles». L'aurone était une de ces herbes bénites.

Le chardon béni (*Cnicus benedictus* L.) est également une de ces herbes bénites dont la fumée chasse les diables. Selon Clusius⁵ le chardon béni «est bon contre grandes douleurs & tournoyemens de teste, renforce la mémoire».

La joubarbe (*Sempervivum tectorum* L.) a été prônée dans la chorée, l'épilepsie etc., elle protège les toits sur lesquels elle croît contre la foudre et le tonnerre. Elle chasse l'esprit malin qui produit orage et tempête.

Le fenouil (*Foeniculum officinale* ALL., *F. vulgare* Mill.). Barthéty⁶ communique qu'au Béarn en France, les gens mettent le jour du Saint-Jean du fenouil dans les serrures, afin d'empêcher l'entrée aux esprits malins.

Pour faire dormir le malade, on prescrit une médication bien étrange: on lie la croûte chaude d'un pain au cumin sur la tête du malade. En effet le cumin (*Cuminum cyminum* L.) est à son tour une herbe-chasse diable⁷, qui donne de la tranquillité et du repos.

Origine

L'origine de cette recette m'est inconnue, mais il est certain qu'elle a connu de l'imitation. Jadis on conservait dans le «Schloss Weinberg bei

Kefermarkt im Mühlviertel» une pharmacie de la fin du 17ième siècle, dans laquelle se trouvait un receptarium contenant 1.141 recettes. La pharmacie fut transférée en 1939 à l'Oberösterreichisches Landesmuseum à Linz, où les deux gros volumes de la pharmacie sont inventarisés sous les numéros 826 et 827⁸. Dans un de ces livres on peut trouver une recette pour guérir les aliénés. Cette recette est presque identique à celle des soeurs annonciades d'Anvers. J'ai rencontré ce texte dans un magazine français de 1932⁹: «il faut prendre du gingembre, de l'écorce (qui signifie de la cannelle selon la recette du couvent), des clous de girofles et des noix de muscade; les piler et en faire une poudre légère passée au travers d'un tamis. Puis il faut trouver un bouc noir âgé d'un an, et le décapiter d'un seul coup de façon à ce que la cervelle reste entière; mettre la tête avec les poils et la peau, mais sans les cornes, dans une marmite et l'y faire bouillir dans de l'eau pure, ensuite, et quand cela a bien bouilli, en ôter la cervelle que l'on fera cuire avec de la farine et trois oeufs, auxquels on ajoutera la poudre préparée d'avance. Le remède étant prêt, on le donnera au patient en petite quantité en veillant à ce qu'il maché bien et ne l'avale pas sans mastiquer. Avant de lui administrer cette concoction bienfaisante on lui raser la tête et on le fera étendre dans une chambre obscure et tranquille, veillé par un tiers qui ne le quittera pas durant son sommeil que l'on espère long. Il faut poursuivre le traitement pendant plusieurs jours et s'il n'a pas de soucis et que personne ne la dérange, avec l'aide de Dieu il guérira».

Ce qui est spécial dans cette version, c'est que le bouc doit être âgé d'un an et qu'on doit le décapiter d'un seul coup. La laine et la peau doivent aussi être bouillies avec la cervelle mais il est spécifié, sans les cornes. Le biscuit doit être préparé avec de la farine et trois oeufs, on en donne au patient seulement un petit morceau, qu'il doit soigneusement mastiquer. Pour le reste les deux recettes sont identiques. Une influence réciproque ou une origine collective est évidente.

Conclusion

Le traitement humain des malades mentaux par les soeurs annonciades d'Anvers est surprenant, certainement pour cette période au cours de laquelle ces malades étaient presque partout traités comme des êtres dangereux et malfaisants. Mais il faut en même temps constater que dans les remèdes utilisés, ces soeurs subissaient encore toujours l'influence des idées répandues jusqu'alors, que l'aliénation devait son origine à une influence diabolique.

Notes

- 1) Esquirol, Des Etablissements d'aliénés en France et des moyens d'améliorer le sort de ces infortunés. Mémoire présenté au ministre de l'Intérieur en septembre 1818. Paris 1834; cité par Cl. Quétel et P. Morel, Les fous et leurs médecines de la Renaissance au XXe siècle. Hachette 1979, p. 143.
- 2) Is. Teirlinck, Flora magica. De Plant in de tooverwereld. Antwerpen 1930, p. 340.
- 3) Is. Teirlinck, Flora diabolica. De Plant in de demonologie. Antwerpen s. d., p. 262.
- 4) Louis Lavater, Trois livres des Apparitions, des Esprits Fanttosmes. Genève 1581.
- 5) Histoire des plantes . . . par Rembert Dodoens & nouvellement traduite de bas Aleman en François par Charles de l'Escluse. En Anvers 1557, p. 367.
- 6) Barthéty, Pratique de sorcellerie 1874; cité par I. Teirlinck, Flora diabolica, p. 254.
- 7) Is. Teirlinck, Flora magica, p. 326.
- 8) Communiqué par le Prof. Mag. Pharm. Dr. Kurt Ganzinger, Wien. La représentation de la pharmacie du Schloss Weinberg (aujourd'hui au Musée à Linz) figure dans: Die Vorträge der Hauptversammlung in Salzburg 1951. Veröffentlichungen der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie. Wien 1952.
- 9) Votre vingtième, Madame. Vingtième Siècle. Lundi 7 novembre 1932.

Dr. Apr. L.J. Vandewiele
Goudenhandwegel 26
9120 Destelbergen (B)

UN MUSEE D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE A CHARLEROI

Dr. A. GUISLAIN

Depuis de nombreuses années, notre regretté Confrère Albert Gilson rassemblait avec amour et compétence tout ce qui de près ou de loin se rapportait à l'exercice de sa profession, de l'objet le plus humble au plus fastueux. Mettant ainsi en évidence l'évolution de la pratique pharmaceutique au cours du temps, il avait réuni une collection remarquable d'objets qu'il souhaitait léguer à l'UNION PHARMACEUTIQUE de CHARLEROI pour mettre cet ensemble en valeur dans un local approprié, accueillant et accessible à tous.

Les travaux d'aménagement furent réalisés grâce aux contributions personnelles de nombreux confrères et l'appui de firmes pharmaceutiques et autres établissements intéressés. Et c'est ainsi que fut inauguré officiellement ce nouveau Musée, ce vendredi 17 mars, dans une atmosphère cordiale et détendue, en présence de nombreuses personnalités du monde pharmaceutique.

Adresse et renseignements:

Union pharmaceutique de Charleroi
avenue Paul Pastur 52
6001 Marcinelle
Tél. (071) 36 20 87

De la collection personnelle au musée *

De tout temps, l'homme curieux par nature se mit à rechercher et à rassembler des objets choisis pour leur beauté ou leur rareté, pour leur valeur documentaire ou encore pour leur aspect insolite ou étrange. Diverses possibilités lui sont offertes selon ses moyens et selon ses goûts et un lien affectif s'établit bientôt avec la chose convoitée. Ainsi naquit la collection gardée jalousement par son propriétaire qui ne la montre que rarement et avec toutes les précautions voulues et qu'il conserve précieusement dans un cabinet d'art, dans un cabinet d'amateur ou encore dans un cabinet de curiosités.

C'est en Italie, à l'époque de la Renaissance, semble-t-il, que la passion de collectionner des œuvres d'art, des livres, des médailles et autres antiquités prit naissance et s'étendit aux pays voisins, dès la fin du XVIe siècle. C'est aussi l'époque des voyages d'aventures, des explorations de régions lointaines à découvrir et d'où l'on rapporte des objets inconnus, des plantes médicinales nouvelles et des drogues de toutes espèces. C'est ainsi que Jean Mocquet, né à Meaux, en 1576, devenu Apothicaire du roi Louis XIII, avait entrepris pendant plusieurs années divers voyages de par le monde, désirant accroître ses connaissances et en faire bénéficier ses contemporains. Il avait publié à Paris, en 1617, le récit de ses voyages en Asie, en Afrique, aux Indes Orientales et Occidentales. Incitant Louis XIII à créer un cabinet de "singularitez" aux Tuileries, il en avait obtenu la garde et l'entretien.

Au XVIIe siècle, la curiosité de certains amateurs s'était portée sur les machines, c'est-à-dire sur les objets aux mécanismes

curieux et ingénieux à la fois, tels que des modèles de pompes hydrauliques, de cabestans, de moulins à eau et autres applications variées de mécanique élémentaire.

Le XVIIe siècle reste, avant tout, le siècle de la méthode et du raisonnement. Les connaissances en astronomie et en physique se renouvellent avec l'apport de Copernic et de Galilée. Des instruments sont inventés pour étudier et mesurer les phénomènes naturels: le baromètre, en 1643, le thermomètre, en 1624, l'hygromètre, le microscope, vers 1620 déjà, qui ne deviendra d'un usage courant qu'une centaine d'années plus tard. Les premières expériences réalisées par Leeuwenhoek datent de 1665. Et, c'est vers 1750, que Magny, fabricant à Paris, construit de luxueux microscopes, véritables objets d'art, sur les indications d'un grand amateur le Duc de Chaulnes.

C'est dans cette ambiance, de "philosophie nouvelle", de recherche par l'expérience et par la démonstration que va naître un enseignement nouveau de la physique et de la chimie.

Vers 1700, en Angleterre, des démonstrations pratiques de physique, des expériences d'électrostatique, à la fois amusantes et spectaculaires vont attirer le beau monde, avide de participer aux connaissances nouvelles. On se déplaçait à Leyde, à Paris ou à Londres pour écouter des professeurs renommés, pour suivre leurs expérimentations en physique et en chimie.

Mais, nous voici au Siècle des Lumières, époque de perfectionnement de vulgarisation des connaissances scientifiques. Les cabinets d'histoire naturelle apparaissent en grand nombre. On y trouve des minéraux, des fossiles, des coquillages, des herbiers, des animaux empaillés, des insectes, des pièces anatomiques et aussi tous les accessoires destinés aux démonstrations chimiques. Vers 1780, on compte à Paris soixante et un cabinets d'histoire naturelle contre quatorze à Bruxelles, à la même date, dont trois appartiennent à des apothicaires bien connus: Verhulst, Steenmetsers et Vanden Sande. L'Académie impériale et royale des Sciences et Belles-Lettres possède aussi un cabinet de physique et un cabinet d'histoire naturelle, noyau du futur Museum d'Histoire naturelle.

La plupart des collectionneurs sont des aristocrates, de hauts fonctionnaires, des négociants aisés et aussi des pharmaciens, des droguistes et des médecins qui seuls pouvaient se permettre de telles collections, signe de l'importance sociale de leurs propriétaires.

Il en était ainsi du Baron Joseph Bonnier de la Mosson (1702-1744) Collecteur général des impôts du Languedoc qui avait fait aménager un vaste hôtel à Paris pour y installer un cabinet d'histoire naturelle comprenant un laboratoire de chimie, une apothicairerie ou cabinet de pharmacie, un droguier ou cabinet de drogues, un cabinet des animaux desséchés, un cabinet de mécanique et une bibliothèque. Le droguier contenait différents sels, des bois, des fruits, des racines, des gommes, des cristaux, minéraux et coraux, du bithume, de l'ambre et des pierres fines.

Grand amateur d'art, savant et collectionneur, le sieur Bonnier soignait la présentation de ses collections pour mieux les mettre en valeur. Son cabinet était ouvert au public et le maître de maison accueillait lui-même les visiteurs.

En 1740, l'ancien droguier est transformé en cabinet des animaux en fioles où des centaines de bocaux renferment, conser-

(*) Exposé présenté à l'Union pharmaceutique de Charleroi, le 17 mars 1989 à l'occasion de l'inauguration du Musée Gilson.

vés dans un liquide conservateur approprié des animaux aquatiques, de petits mammifères et oiseaux.

Dans un arrière cabinet, à l'abri des regards trop sensibles le maître du Musée montrait des pièces d'anatomie curieuses tel un squelette de bossu, une tête de nègre encore garnie de sa peau, des organes de la génération en cire colorée, un vrai Musée Spitzner en puissance.

Le cabinet des animaux desséchés présentait dans des armoires vitrées de nombreux petits oiseaux aux vives couleurs, de grands papillons, de rares minéraux et fossiles et aussi des étoiles de mer.

Et tous ces objets rassemblés avec passion furent mis en vente et dispersés aux enchères, en 1745. Les magnifiques vitrines en bois de Hollande, ornées de serpents et de têtes d'animaux sculptées en provenance de ce cabinet furent acquises par Buffon. Elle attendent toujours dans les réserves du Museum de Paris d'être restaurées et remontées.

Mais, revenons à Bruxelles, à la Cour de Charles de Lorraine, gouverneur des Pays-Bas. Disposant de moyens, Charles de Lorraine a pu réaliser ce que l'on a appelé une collection de prestige.

Aussi, son Journal secret met bien en évidence ses goûts pour la recherche et les expériences, sa curiosité insatiable pour toutes les nouveautés techniques. Il note scrupuleusement le résultat de ses expériences qu'elles soient ratées ou réussies.

Il dispose de plusieurs cabinets où sont rassemblés des machines et des instruments scientifiques, une collection d'histoire naturelle présentant toutes les curiosités connues : des insectes, des reptiles, des coraux, des fossiles, des coquillages et des minéraux.

Son cabinet de physique compte plus de 600 pièces et comme tous les amateurs éclairés, il se livre lui-même à des expériences de physique et de chimie, apprécié par son entourage. Il disposait d'ailleurs de deux laboratoires de chimie attenants à une bibliothèque remplie uniquement d'ouvrages traitant d'alchimie. Il pouvait encore disposer d'un troisième laboratoire plus ancien, celui de l'apothicaire de l'ancienne Cour, situé dans la petite maison à l'arrière du Palais. Et, si Charles de Lorraine s'intéressait à la fabrication des couleurs, il avait aussi composé un élixir secret contre la gravelle, la rétention d'urine, les pertes de sang et le mal caduc.

A sa mort, l'inventaire manuscrit de son cabinet d'histoire naturelle comporte 14 volumes et semble incomplet. On y trouve notamment des chapitres consacrés à la géologie, à la minéralogie, à l'histoire naturelle et à la botanique où il est question d'un herbier de plantes rares venues de Suisse, un autre venant de Lorraine ainsi qu'une liste des plantes de la région bruxelloise.

Plus d'une année de travail fut nécessaire pour rédiger les inventaires des collections d'histoire naturelle destinés aux six catalogues de la vente. On sait que le pharmacien Steenmetsers racheta une grande partie de ces collections et qu'elles furent remises en vente publique une seconde fois, en 1847.

Ainsi, se termine l'ère des cabinets de curiosité, avec le siècle des lumières et la fin de l'Ancien Régime. Simultanément, naît le Musée. Les collections particulières qui réunissaient les objets les plus hétéroclites, curieux tout au plus, dépourvus de valeur artistique, disparaissent. Quant aux collections plus importantes, elles ont été dispersées aux enchères, achetées par des musées ou encore à l'origine de nouveaux musées.

C'est ainsi qu'en 1753, le Parlement de Londres achète la collection d'histoire naturelle de Hans Sloane. C'est le point de départ du British Museum, qui sera inauguré en 1759 mais ne sera pratiquement accessible au public qu'à partir de 1820. Après la Révolution, après l'Empire, le Romantisme marque

un retour vers les choses du passé. L'époque où le pharmacien évoluait dans une atmosphère ouatée et mystérieuse au milieu de bocaux de faïence et de verres colorés est révolue, et pourtant, le décor de l'officine n'a guère changé depuis deux siècles environ. Avec les progrès de l'industrie, avec les inventions nouvelles comme l'éclairage au gaz — découvert en 1786 par Lebon mais dont l'usage ne se généralise qu'à partir de 1832 — la vie se transforme.

Le pharmacien est de plus en plus amené à débiter des médicaments sous une forme spécialisée. Et, nul mieux que Flaubert n'eut pu prendre cette atmosphère particulièrement mystérieuse d'une pharmacie de son temps :

"... en face de l'auberge du Lion d'Or, devant la pharmacie de M. Homais, le soir, principalement quand son quinquet est allumé et que les bocaux rouges et verts qui embellissent sa devanture allongent au loin, sur le sol, leur deux clartés de couleur; alors, à travers elles comme des feux de bengale, s'entrevoit l'ombre du pharmacien, accoudé sur son pupitre. Sa maison, de haut en bas, est placardée d'inscriptions écrites en anglaise, en ronde, en moulée: Eaux de Vichy, de Seltz et de Barèges, robs dépuratifs, médecine Raspail, racahout des Arabes, pastilles Darcet, pâte Regnault, bandages, bains, chocolats de santé, etc.

Et l'enseigne qui tient toute la largeur de la boutique, porte en lettres d'or: Homais pharmacien."

L'enseigne est importante depuis le moyen âge, à une époque où le numérotage des maisons n'existe pas encore. L'enseigne doit être parlante et son langage simple, car elle s'adresse aux gens du peuple, aux illettrés. A l'entrée des ponts, aux croisements des rues étroites et animées, sur les marchés, jongleurs, bateleurs, montreurs d'ours, troubadours racontent des fables, ces contes satiriques et facétieux où l'on prête aux animaux, les passions et le langage des hommes. Cet engouement pour l'épopée animale du roman de Maître Renard et d'Ysengrin son compère se traduit dans les enseignes qui ornent les façades. Et, s'entourant du mystère légué par les alchimistes, l'apothicaire accroche dans sa boutique des animaux fabuleux ou extraordinaires tels que lézards, crocodiles, licornes, salamandres, tortues, phénix et comme disait Rabelais "de silènes qui estoient jadis petites boîtes, telles que nous voyons de présent es boutiques des apothicaires, peintes au-dessus de figures joyeuses et frivoles comme de harpies, satyres, oisons bridez, lievres cornuz, canes bastées, boucs volants et autres telles peintures contrefaites à plaisir pour exciter le monde à rire..."

Mais, peu à peu, l'enseigne perd de son importance et toute l'attention de la clientèle va se porter sur l'étalage. Discret au début, exposant quelques chevrettes que l'apothicaire est seul à pouvoir détenir, remplacées plus tard par de grands vases d'apparat destinés à la thériaque, et puis, avec l'apparition du gaz d'éclairage par des bocaux ou vases de vitrine aux vives couleurs.

A cette époque, vers 1850, la révolution industrielle est commencée, de grands changements vont modifier l'aspect des officines par l'apport de plus en plus conséquent de produits préparés et conditionnés en dehors des officines et qui vont peu à peu envahir les vitrines.

Devenus hors d'usage avec le temps, les instruments du pharmacien, les outils nécessaires à l'exercice quotidien de sa profession vont disparaître avec les récipients de faïence: albanelles, chevrettes, pots canon qui contenaient précieusement drogues, sirops et onguents.

Pour Gabriele d'Annunzio, les anciens pots des apothicaires possèdent un étrange pouvoir de fascination et le poète italien évoquait volontiers ses souvenirs d'enfance, dans une pharmacie de Pescara. Il vivait d'ailleurs entouré d'objets pharmaceutiques: mortiers anciens, antiques pots, fioles en verre de tous styles et dimensions.

Et de nouveaux collectionneurs vont se mettre à chercher cette fois pots anciens et divers objets abandonnés par leur propriétaire.

A la fin du siècle, au début de son apprentissage à Strasbourg, en 1888, Jo Mayer rassemble une collection pharmaceutique étonnante considérée comme la plus importante de son temps. En 1932, il la vend à E.R. Squibbs & Sons, qui l'exposa à son siège de New York sous le nom de Squibb Ancient Pharmacy. Cette collection fut offerte à l'American Pharmaceutical Society qui la déposa au Musée national d'Histoire et de Technologie de la Smithsonian Institution à Washington.

Un exemple qui sera suivi puisque actuellement plusieurs firmes pharmaceutiques importantes possèdent un musée et il en est de même pour la plupart des centres universitaires de pharmacie.

Les collections passent, les musées restent en permanence car ils ont un rôle bien déterminé à jouer: éduquer et développer les possibilités d'améliorer les connaissances dans le domaine de l'art, dans le domaine de l'histoire, dans le domaine des sciences.

Ouvrages consultés

Revue de Médecine et de Pharmacie. Bruxelles, n° 2, 1957.

Pierre Salmon. De la Collection au Musée. Office de Publicité. Bruxelles, 1958.

Terre d'Europe. Bruxelles n° 7, 1958.

Revue d'Histoire de la Pharmacie. Paris, n° 163, 1959 et n° 250, 1981.

Connaissance des Arts, n° 90, 1959.

Maurice Daumas. Les Cabinets de Physique au XVIIIe siècle. Palais de la Découverte, Histoire des Sciences, 1951.

Maurice Daumas. Les Instruments scientifiques aux XVIIe et XVIIIe siècles. Presses universitaires de France, 1953.

Henri Michel. Les Instruments des Sciences dans l'Art et l'Histoire. Ed. De Visscher. Rhode-St-Genèse, 1966.

Catalogue Exposition Europalia 87. Charles-Alexandre de Lorraine, Gouverneur général des Pays-Bas autrichiens.

La Belgique Autrichienne 1713-1794. Ed. C.C.B., Dir. H. Hasquin.

Dr. A. GUISLAIN

Rue Royale 110

B-6030 MARCHIENNE-AU-PONT

GENEESMIDDELENVOORZIENING IN HET SINT-ELISABETHGASTHUIS 1426-1925*

REGINA AERNOUTS (+)

In het Sint-Elisabethgasthuis is er gedurende de middeleeuwen hoogstwaarschijnlijk geen ingerichte apotheek geweest. Wel moeten er reeds zeer vroeg geneesmiddelen aangekocht zijn. In de eerste rekening die we kennen, 1426-1427, staat de aankoop van specerijen en 'drooghen' genoteerd. Ze werden gekocht eerst op de Bamismarkt, later ook bij kruideniers en zo gaat het tot in 1596. De Bamismarkt vond plaats in oktober en is genaamd naar Sint-Bavomis, waarvan de feestdag op 1 oktober valt.

De specerijen en 'drooghen' die in de rekeningen vanaf 1426 tot het einde van de 16de eeuw voorkomen, zijn: *alsem, aluin, amandelen, anijs, bakelaers (laurierbes), bevenelle (kleine pimperl), calmus, calyssehout (zoethout), caneel, cappers, carwey (carvi), cassoens (gebroken suikerbrood), comyns, coriander, dadelen, dryakelen, foelgyen (foelie), galigaen, greynen (cardamon), gyngebaers (gember), kamfer, look, manne, mede (honigdrank), mostaardzaad, myren, nagel (kruidnagel), noten (muskaatnoot), olijfolie, peper, reberbe (rabarber), ruisen (rozen?), scamenye (scammonium), senné, smeerwortel, sofferaens, spaens groen (kopergroen), termonteyne (terpentijn), venegriec, walscots (witte amber), wormcruyts (alsem?), wyrox, zeem (honig), zewers (zeduare).*

Zij kunnen als specerij in de keuken en/of als geneesmiddel gebruikt worden. Als specifiek geneesmiddel halen we het volgende uit deze lijst: *aluin, fenugriec, kamfer, manna, de purgeermiddelen rabarber, scammonium en senna, spaans groen, spermaceti, triakel.*

Al deze specerijen en 'drooghen' staan opgetekend in o.a. 'De Middelnederlandse versie van de Circa Instans van Platearius', in verschillende Middelnederlandse handschriften bewaard te Gent, Brussel en Parijs, en bij A.F.C. Van Schevensteen in zijn bespreking van een acte over de geneesmiddelenhandel te Antwerpen in de 15de eeuw.

Vanaf het begin van de 16de eeuw worden er 'medicijnen' aangekocht, aanvankelijk bij niet vermelde leveranciers, later bij apothekers in de stad. Deze medicijnen werden niet met name opgetekend; wel staat er dat zij bestemd zijn voor de zieken, voor de 'Juffrouwen' (gasthuisnonnen) en ook voor dieren (paarden en koeien).

*Lezing in haar plaats gehouden op 16.10.1988 (Kring Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux, Antwerpen) door Apr. Bern. Mattelaer. Onze collega Regina Aernouts overleed kort daarop (19.11.1988).

Twee jaar geleden werd mij gesignaleerd dat er zich in het Stadsarchief te Antwerpen een handgeschreven voorschriftenboekje uit de 16de eeuw bevindt. Na een eerste lezing ervan, zegde Dr. Apr. L. Vandewiele ons dat het wellicht het oudste gekende voorschriftenboekje van de 16de eeuw is.

Op de eerste pagina staat geschreven: 'Dijt is de ordonantie ende recepten van mijn heer den doctor Willem petri Gheordoneert sijnde Int groet ghashuijs Anno 1582 Van de maent Octobris'. Het groot gasthuis is het Sint-Elisabethgasthuis.

Het boekje bevat 457 voorschriften voor de hele maand oktober, waarvan 375 op naam van een zieke. De overige 82 zijn voorschriften die telkens voor een aantal zieken waarvan de naam niet vermeld is, bestemd zijn en die terugslaan op een vijftal recepten van meer algemene aard (voor borstaandoeningen, koorts, enz.). Naast het voorschrift wordt steeds de kostprijs genoteerd; de totale som per dag wordt aangeduid en de laatste pagina (na de voorschriften van 31 oktober 1582) vermeldt de globale uitgave van de maand.

Dr. Apr. L. Vandewiele vertaalt het allereerste voorschrift als volgt:

<i>neem van konserf van oude rozen</i>	<i>1 pond</i>
<i>van konserf van acacia</i>	<i>8 ons</i>
<i>van Mithridatium</i>	<i>6 ons</i>
<i>van weegbree-zaad</i>	
<i>van sophiekruid-zaad</i>	<i>van elks 1 1/2 ons</i>
<i>van Armeense klei</i>	<i>4 ons</i>
<i>van rozensiroop uit droge rozen</i>	<i>6 ons</i>
<i>meng en maak er een konserf van.</i>	

Aan de hand van dit voorschriftenboekje stellen we vast dat er veel meer grondstoffen en basisprodukten in de recepten voorkomen, dan deze die we terugvinden in de rekeningen van het gasthuis van de 15de en de 16de eeuw. Dit wijst er ons inziens op dat samengestelde geneesmiddelen door een apotheker in de stad bereid werden en niet in het gasthuis. Trouwens, in de rekeningen van het Sint-Elisabethgasthuis van 1580 tot 1583 wordt de aankoop van medicijnen bij apotheker Verwey vermeld.

Vanaf de 17de eeuw wordt de aankoop van medicijnen niet meer gedetailleerd opgetekend. Wel is er jaarlijks een uitgave van 300 gulden voor de apotheek. Deze 300 gulden zijn afkomstig van de fondatie gesticht door Baron van Rhodes, Simão Rodrigues Devora, een rijke Portugees, handelaar te Antwerpen, die in 1596 een zaal liet bouwen en inrichten in het Sint-Elisabethgasthuis en tegelijkertijd een jaarlijkse rente toekent van 500 gulden, verdeeld als volgt: 100 gulden voor de dokter, 100 gulden voor de twee chirurgijns en 300 gulden voor de apotheek, die aan de Moeder Overste betaald worden met aanduiding 'apothekerij', en dit tot het boekjaar maart 1740 - einde februari 1741. Vanaf het boekjaar maart 1741 - einde februari 1742 tot in 1791 zijn het slechts 180 gulden als gevolg van een gelddevaluatie. Naast de 300 gulden voor de apotheek zijn er nog uitgaven voor 'wijn, bier, azijn, suiker, apothekerij en drooghen', geleverd door apothekers en/of kruideniers. Twee namen zijn ons bekend: Christoffel Van Doesbourich en Christoffel Speckhauwer, apothekers.

Waarschijnlijk is er vóór 1665 al een ruimte in het gasthuis die dienst deed als apotheek, vermits er in de Beknpte Statuten van Bisschop Malderus 1617 sprake is van twee 'apotheken susters'. Wel weten we met zekerheid dat, onder impuls van de Bisschop van Antwerpen, Ambrosius Capello, in 1665-1666 een nieuwe apotheek wordt gebouwd. In een notarisprotocol van 30 mei 1679 wordt bovendien een 'apothekenhof' vermeld. De apotheek moet, naast het leveren van geneesmiddelen aan de gehospitaliseerden, ook geneesmiddelen aan buitenstaanders verkocht hebben. Immers in de voorhanden zijnde 'pittancierekeningen' van twee moeder-oversten in de 18de eeuw, is er een post inkomsten van de apotheek, gaande van 1.000 tot 1.568 gulden per periode van 18 maanden.

Het verkopen van geneesmiddelen door de gasthuisapotheek aan buitenstaanders wordt niet aanvaard door de apothekers in de stad. In 1786 zal een ordonnantie van het Collegium Medicum verbieden dat liefdadige instellingen, en zelfs het Sint-Elisabethgasthuis, dergelijke verkopen doen en een boete van 12 gulden opleggen voor elke overtreding. Niettegenstaande deze ordonnantie blijft het gasthuis toch medicamenten aan het publiek verkopen.

Na de moeilijkheden ten gevolge van de invallen van de Fransen, komt het Sint-Elisabethgasthuis vanaf 8 augustus 1798 onder het beheer van de 'Administration des hospices civils'. De besturing van de apotheek blijft aanvankelijk in handen van twee gasthuissusters. De eerste aanstelling van een gediplomeerd apotheker, Jean Beaucour, gebeurt tussen augustus 1798 en juli 1800.

In de 19de eeuw regelen verschillende besluiten en reglementen het beheer van de apotheek en de taken en verantwoordelijkheden van de apotheker en zijn helpers. Zo lezen we bijvoorbeeld volgende punten:

- In mei 1803: de aankopen voor de apotheek gebeuren via de administratie; nochtans mogen kruiden, bloemen en dergelijke rechtstreeks bij kruidenverzamelaars aangekocht worden.
 - In december 1803: dit besluit verbiedt uitdrukkelijk de verkoop van geneesmiddelen aan het publiek buiten het gasthuis.
 - In augustus 1825: hierin wordt de verplichting voorgeschreven op de etiketten, naast de oude benaming van het geneesmiddel, ook de nieuwe naam volgens de zopas verschenen Pharmacopoea Belgica (1823) te vermelden.
- In 1847 wordt er begonnen met de nieuwbouw van de apotheek. De toenmalige apotheker, François-Mathieu

Verbert, volgt de werkzaamheden van dichtbij en neemt er zijn intrek, waarschijnlijk omstreeks 1850.

Deze apotheek blijft, mits aanpassingen, functioneren tot in 1986. De geneesmiddelen, bereid in de apotheek van het gasthuis, zijn tot in 1871 uitsluitend bestemd voor de gehospitaliseerde zieken. Een uitzondering wordt hierop gemaakt voor de bevoorrading van het tijdelijk ingericht hulpghasthuis gedurende de cholera-epidemiën van 1832, 1833 en 1834.

Vanaf 1872 openen de Burgerlijke Godshuizen verschillende nieuwe instellingen voor bejaarden, wezen, teringlijders en kraamvrouwen. De apotheek van het Sint-Elisabethgasthuis levert de nodige geneesmiddelen voor deze instellingen.

Wat het verbruik van geneesmiddelen aangaat, kunnen we aan de hand van de inventaris van de apotheek van 1803 en de inventaris van de apotheek van 1925 een duidelijke evolutie waarnemen. De in de apotheek voorhanden grondstoffen en bereidingen belopen in 1803: 450 items, in 1925: 1.151 items. Er is een verschuiving merkbaar van natuurlijke grondstoffen (plantaardige, dierlijke en minerale) naar chemische grondstoffen. In 1803 vinden we slechts 36 chemische stoffen, in 1925 zijn het er bij de 500. De inventaris van 1925 vermeldt bovendien 28 inspuittbare oplossingen en 3 sera; specialiteiten komen er niet in voor, vermits de aankoop hiervan dagelijks gebeurt voor onmiddellijk gebruik.

De werkzaamheden van de gasthuisapotheker hebben zich van 1925 af, eerst langzaam, dan, na de tweede wereldoorlog, in versneld tempo gewijzigd. Het aantal magistrale bereidingen vermindert geleidelijk en de industrie levert meer en meer voorverpakte geneesmiddelen onder de vorm van specialiteiten.

Post-scriptum

Dit artikel is gebaseerd op mijn bijdragen over de apotheek in het boek '750 jaar Sint-Elisabethgasthuis te Antwerpen 1238-1988', Antwerpen, 1988.

Apr. Regina Aernouts (†)
Ere-apotheker van het Sint-Elisabethgasthuis
(OCMW-Antwerpen)
p/a Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux
Apr. B. Mattelaer
Romeinselaan 6
B-8500 Kortrijk

EEN BRIEF VAN DR. JOACHIM CAMERARIUS AAN APR. PEETER VAN COUDENBERGHE
7 JUNI 1576

L.J. VANDEWIELE

Een doktersgeschrift is per definitie een moeilijk te lezen schrift; wanneer de dokter haastig en ietwat misnoegd is en daarbij nog in een 16de-eeuws Latijn schrijft, dan wordt de lezing van zijn schrift een hele karwei. Dat heb ik aan den lijve ondervonden toen ik de brief van Joachim Camerarius aan Peeter van Coudenberghe gericht, poogde te lezen. Deze brief wordt bewaard in de verzameling van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen (1). Er staan in de brief heel wat lastige woorden, die eerder te raden dan te ontcijferen zijn; ik ben dan ook bij verscheidene competente mensen mijn licht gaan opsteken (2) en dank zij een gezamenlijke inspanning is het gelukt de transcriptie van deze interessante brief tot een goed einde te brengen.

De brief, gedateerd 7 juni 1576, is het gevolg op een schrijven dat Peeter van Coudenberghe aan Joachim Camerarius had gestuurd. Dit schrijven heb ik in 1987 gepubliceerd in het Farmaceutisch Tijdschrift voor België (3). De historie zit zo ineen: Joachim Camerarius (1534-1598), geneesheer en stichter-direkteur van de stadsplantentuin te Neurenberg, schreef naar Peeter van Coudenberghe, beroemde apoteker-botanicus te Antwerpen, vermoedelijk om enkele zeldzame planten uit zijn welvoorzien tuin te krijgen. Peeter van Coudenberghe maakte echter in die periode een zware depressie door, hij antwoordde niet eens op de brief van Camerarius. Toen na verloop van tijd Van Coudenberghe uit zijn letargie ontwaakte, verontschuldigde hij zich in een schrijven van 13 januari 1576 (3) bij Camerarius omdat hij niet geantwoord had en geeft hiervoor drie redenen aan: de ellende die onze provincies te verduren hadden, zijn persoonlijke miseries (zijn zoon Peeter jr. werd aangehouden en is nooit meer teruggekeerd) en de daaruit voortvloeiende ziekte. Hij belooft aan Camerarius enkele planten te sturen, die hij in zijn tuin heeft staan en die niet in de Catalogus van de Neurenbergse plantentuin voorkomen. Wat niet zwaar weegt zal hij met een bode opsturen en al wat zwaar is zal hij meegeven met de kisten boeken, die Jan Moretus, de schoonzoon van Plantijn, naar de jaarmarkt te Frankfurt brengt. Hoe het met deze zending verlopen is, kunnen we lezen in de brief van 7 juni 1576, die hierna volgt.

Deze brief wordt, zoals gezegd, bewaard in het Archief van het Plantin-Moretusmuseum. Hoe die daar verzeild geraakt is, blijft onbekend; zeker is dat hij een schakel betekent voor de levensbeschrijving van de grote humanist die Peeter van Coudenberghe is geweest en waarover nog zo weinig met zekerheid is bekend. Wel weten we dat

Van Coudenberghe goede relaties onderhield met Plantijn: in een 17de-eeuwse levensbeschrijving van Peeter van Coudenberghe, vroeger in het bezit van Apr. Jacob Rol van Antwerpen en momenteel spoorloos verdwenen, staat: 'Hy. (Van Coudenberghe) was seer ervaren in syne conste ende seer gheleert ende goede vrint van Plantyn den druckere, voor dese schreef hy vele voorredene ende deet vele correctien, hy heeft oock gheschreven seer schoone scholien op Valerius Cordus ghedruct by Plantyn in 1568.' Van Coudenberghe noemt ergens Plantijn zijn beste vriend 'homini mihi amicissimo' (4) en ook uit de getuigenis van Clusius weten we dat er een nauwe samenwerking bestond tussen Plantijn en Van Coudenberghe, waar hij schrijft: 'tu et Plantinus tantopere expeteretis' (5) (daar jij en Plantijn bij mij sterk zijt blijven aandringen). Ook het feit dat Van Coudenberghe zijn planten kan meesturen met de boeken die Plantijn naar de jaarmarkt te Frankfurt stuurt, getuigt van een goede verstandhouding. Of Peeter van Coudenberghe de brief van Joachim Camerarius in een boze bui naar Plantijn gebracht heeft, kunnen we veronderstellen maar weten we niet met zekerheid. Hij is in elk geval het enige wat we tot op heden uit de nalatenschap van Peeter van Coudenberghe bezitten.

DE TEKST

Op de keerzijde van de brief staat het adres:
Opt(imo) et doctiss(imo) viro D(omino) Petro Coudenbergio Rerum Simplicium peritiss(im)o amico s(uo) obs(ervantissimo) Antverpia(e).

DE BRIEF

S(alutem) D(icit).

Doleo plurimum, vir optime et humanissime, in ipso quasi limine amicitiae nostrae, qua profecto nihil mihi gratius accidere potuit, parum utrisque officia feliciter successisse. Dum enim ego in satis longa peregrinatione necessariis de causis versor, tempus simplicia abs te expetita mittendi interea atque omnis quoque occasio effluxit. Quae vero tu nostris mercatoribus dedisti ad me perferenda, tam diu in suis vasis ea detinuerunt, ut praeter bulbos, alia omnia vel exiccata vel putrida ad me perveneri(n)t. Aegre itaque fero et tibi mea causa molestiam fuisse exhibitam, meque optatissimis plantis a tua liberalitate profectis minime ita ut speraveram potuisse frui. Cumque idem mihi plane acciderit cum aliis vasculis cum eiusmodi simplicibus ex Gallia et Italia ad me missis, in posterum, ob itineris longinquitatem et hominum hac in parte negligentiam, amicos suis plantis privare atque insuper illis frustra negotium exhibere non cogito. De seminibus facilius est ratio, utque in posterum, interdum hac in parte (si commodissime fieri poterit) aliquid quoque pro meo hortulo suppeditare velis, plurimum te rogo. Ut vero me gratum et memorem tuorum beneficiorum sentire, daturus sum operam. Quod si Deus Optimus Maximus rursum pacem et tranquillitatem vestris regionibus largiri dignaretur, forsi-

BOEKBESPREKINGEN - COMPTES RENDUS

Gusta Reichwein & Jorien Jas, 't Achterste van de tong: de Gaper als uithangteken van apotheker en drogist (1988). Distributie: De Sikkels, Nijverheidsstraat 8, 2150 Malle. Formaat 20x14 cm, 82 blz., geïllustreerd met zwart-wit en kleurfoto's. Prijs: 298,- fr.

Ze gapen ons aan... Zijn ze verwonderd of alleen maar moe? Ze steken hun tong uit. Drijven ze de spot met de argeloze voorbijganger of verwachten ze een diagnose?... *Vierenveertig 'gapers'*, een bonte stoet van fantastische figuren, die sterk tot de verbeelding spreken. Dat zijn de houten, gekleurde koppen die als uithangteken aan de gevels van apotheken en drogistrijen de aandacht van de voorbijgangers vestigden op de winkel achter hen, waar geneesmiddelen werden verkocht. Ze zijn als het ware blikvanger van beroep.

In het tijdperk vóór de *kunststof winkelpuilen* en vóór de *neon-lichtreclames* waren de gapers, evenals de vele uithangborden, een vertrouwd verschijnsel in het straatbeeld.

De heer Van Os, drogist te Haarlem, werd zich bijtijds bewust van het verdwijnen van veel van deze gevelornamenten. In de eerste decennia van deze eeuw heeft hij menige gaperkop van de ondergang gered door hem een plaats te geven in zijn winkel. Zijn verzameling groeide na verloop van tijd uit tot een unieke en zeer bezienswaardige collectie. Na zijn overlijden heeft zijn familie besloten de gapers onder te brengen in een museum, met name het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen.

Niemand geeft tot hiertoe een bevredigende verklaring van het verschijnsel, zodat zijn betekenis en herkomst grotendeels in nevelen gehuld blijven.

Zo zou hij nieuwsgierige pottekijkers op een afstand houden, terwijl de apotheker zijn medicijnen bereidde; hij zou nijdig zijn tong uitsteken naar het niet-kopende publiek... Al met al wordt het laatste woord over de betekenis van de gaper niet gesproken. Zijn merkwaardige verschijning blijft vragen oproepen. Zelfs zijn meest typerende kenteken, de opengesperde mond, is voor velerlei uitleg vatbaar. Zijn mond kan opengevallen zijn van verbazing of door een onbedwingbare behoefte aan slaap. Een andere mogelijkheid is dat hij zijn tong laat zien aan een geneesheer, zodat deze kan vaststellen wat de patiënt mankeert. Het is een interessant boekje voor alle apothekers die belangstelling hebben voor hun geschiedenis.

Dr. P. Nijs

Van den Heuvel Pierre, Index des Simples de la Pharmacopée Liègeoise de 1741. Essai de traduction et de classification. Luik, (1988). Niet in de handel. Te bevragen bij de auteur, 54, rue Henri Koch, 4000 Liège.

De auteur drukt de Latijnse Index over van de enkelvoudige stoffen die in de Luikse farmakopee van 1741 voorkomen en welke de apothekers, die onder het bewind vielen

van de prinsbisschop Georges-Louis de Berghes, verplicht in hun officina moesten in voorraad houden. De auteur heeft deze medicijnen genummerd, zodat zij gemakkelijk kunnen weergevonden worden in een tweede deel, waar ze geïdentificeerd worden en met hun Franse en hun wetenschappelijke Latijnse naam worden genoemd. Hij geeft daarenboven de therapeutische werking van deze geneesmiddelen, zoals hij die gevonden heeft bij Chomel, Dorvault, Lemery e.a. Het gaat hier niet alleen om geneesmiddelen van vegetatieve oorsprong, die vanzelfsprekend het grootste deel uitmaken, maar ook van dieren, mineralen, metalen, stenen, zouten, aarden en zeepstoffen die in de geneeskunde werden gebruikt. Op het einde worden de wetenschappelijke botanische en zoölogische benamingen alfabetisch opgesomd, alsook de mineralogische en fysico-chemische nomenklatuur.

Van den Heuvel heeft hier een werk verzet dat grote verdiensten heeft en een handig naslagwerk zal zijn voor al wie ooit met namen of inscripties van oude geneesmiddelen te doen krijgt. Het werk is vanzelfsprekend beperkt tot de producten die in de Luikse farmakopee voorkomen (samen 863) maar dat zijn grosso modo dezelfde die we in al de andere stedelijke farmakopees aantreffen; de enkele uitzonderingen die elders gevonden worden blijven uitzonderingen.

Het zal wel altijd zo zijn, dat identifikatie en synonymie van oude plantnamen, naar het woord van Tschirch 'das Crux et Scandalum des Pharmacognosten' zijn en er discussie over de identifikatie open blijft en dat is hier ook het geval, maar hierin verschilt het werk van Van den Heuvel niet van al de andere die zich op dit gebied hebben begeven.

Het monnikenwerk dat de auteur hier, tot nut en voordeel van allen, heeft verwezenlijkt, verdient alle lof.

Dr. L.J. Vandewiele

Pharmacopoea, et Hortus, Ad usum pauperum Reipublicae Leydensis (1638). Herdruk, Tilburg 1988, in een oplage van 250 genummerde exemplaren. Prijs: Fl. 15, verkrijgbaar bij de uitgever Dr. F.A.H. Peeters, Molenstraat 14, NL-5014 NG Tilburg.

Dit kleine, slechts 64 bladzijden tellende boekje, dat zich pompeus een farmakopee noemt, is in feite een formularium, ten gebruike van de armen van de stad Leiden. Het zag het licht 350 jaar geleden en mag als oudste armen-formularium in onze streken aangezien worden.

Het wordt uitgegeven onder de zinspreuk van Herophilus, een zeer oude geneesheer, zo staat er: *Medikamenten zijn op zichzelf niets, maar genomen in de juiste mate zijn zij de hand van God.*

Het eerste deel wordt Hortus pauperum geheten, in feite een lijst van artsenijgewassen, sommige met synoniemen, wat interessant kan zijn voor de identifikatie. Volgt dan

nog een lijst van enkelvoudige stoffen (simplicia), als appendix.

Vervolgens worden de samengestelde geneesmiddelen (pharmaca composita) voor de armelui opgesomd. Deze moeten bereid worden volgens het Dispensatorium van Valerius Cordus. We bemerken dat de kostbare formules met parels en edelgesteenten werden weggelaten maar toch blijft de voorraad preparaten voor de armen zeer uitgebreid.

Typisch voor dit formularium zijn de daaropvolgende geneesmiddelen, een tiental, met uitvoerig bereidingsvoorschrift, met inbegrip van de therapeutische werking en de toedieningswijzen. Deze formules worden als volgt aangekondigd: het behaagt ons deze preparaties hierbij te voegen, omdat zij gewenst worden in de hospitalen.

Ten slotte volgen dan nog enkele medische verhandelingen.

Vermelden we nog dat de uitgever, zoals steeds in de reeks van de 10 voorgaande facsimile-uitgaven die hij verzorgde, de wordingsgeschiedenis van het uitgegeven boek grondig heeft nagegaan, wat in een lezenswaardig voorwoord wordt beschreven. Een kleinood dat vele apothekers zich in hun bibliotheek zullen wensen.

Dr. L.J. Vandewiele

Apr. H. Leupe, Geneesmiddelen en remedies in de bijbel (1988). Uitgave in eigen beheer, H. Leupe-Coudeville, Oostrozebekestraat 37, 8860 Meulebeke. A-4, formaat, 61 blz. Prijs: 300 fr. (door overschrijving op rekeningnummer 385-0080970-38).

Het is dank zij het bestaan van de 'Kring voor de geschiedenis van de Pharmacie in de Benelux' en andere dergelijke kringen in andere landen dat de auteur op het spoor gekomen is van interessante gegevens i.v.m. het geneesmiddel in de bijbel.

Deze kringen komen geregeld samen en wisselen gegevens uit over de verschillende facetten van de geschiedenis van ons beroep. Dit kan gaan over oude apothekerspotten, gewichten, boeken, enz. Op al deze voorwerpen komen er geregeld kristelijke afbeeldingen voor. Niet te verwonderen, want op een oude apothekerskast te Delft in 1730 staat als eerste voorwaarde om apotheker te zijn: VROOMHEID. En in 1608 schreef Jean de Renou: 'De apotheker moet eerst en vooral in God geloven.' Zo begrijpen we dat het religieus aspect dikwijls terugkomt in de apotheek.

Een andere aanleiding om dit werk te maken was de tentoonstelling in 1974 te Bremen door prof. W.H. Hein met als thema: 'Kristus als Apotheker'. Op deze tentoonstelling kon men meer dan honderd afbeeldingen van Kristus als apotheker zien. Veel van deze voorstellingen dragen teksten uit de bijbel. De bijzonderste afbeeldingen zijn gepubliceerd in een boekje.

Als lid van een geschiedkundige kring heeft de auteur zoveel mogelijk geprobeerd de historische achtergronden van de gebruikte geneesmiddelen in de bijbel terug te vinden.

De aangehaalde teksten komen meestal uit de bijbel, nl. uit de rooms-katolieke versie van de P. Canisiusstichting,

uitgegeven te Utrecht in 1965. Daarenboven heeft Apr. Leupe ook dankbaar gebruik gemaakt van joodse en protestantse publikaties of die van de Evangelische Kerk.

Een overzicht van de inhoud:

1. De begrippen ziekte en hygiëne in de bijbel.
2. Welke oplossingen stelt de bijbel voor tegen de ziekten?
3. Indeling van de teksten i.v.m. het geneesmiddel in de bijbel.
4. De farmaka in het algemeen.
5. Een zeer belangrijke tekst in het boek Ecclesiasticus.
6. Een overzicht van de elf konkrete toepassingen.
7. Het gebruik van oogmiddelen in de bijbel.
8. Het begrip balsem.
9. De balsem van Gilaad.
10. De zalfolie.
11. De Heilige Zalfolie van Mozes.
12. De zalfolie van Maria Magdalena.
13. Het begrip gewichten in de bijbel.
14. De wondverzorging.
15. Vijgekoek als geneesmiddel.
16. Kan men zich wassen met loog?
17. Waarom men hyssop gebruikt.
18. Kreeg Kristus mirre en gal op het kruis?
19. De brief van Paulus aan Timoteus.
20. Wat zijn liefdesappeltjes?
21. Enkele remedies voor de geestelijke gezondheid.
22. Was Kristus apotheker?
23. Enkele afbeeldingen van Kristus als de hemelse geneesheer.
24. Kristus met de ziel-apotheek.
25. Kristus, de apotheker van het hart.

Dr. Apr. P. Nijs

Di sana pianta. Erbari e ta cuini di sanità - Le radici storiche della nuova farmacologia. Edité par R. BUS-SI, s.l.n.d. (Edizioni Panini), 1 vol., 296 x 208 mm., 159 pp., illustrations en couleur et noir et blanc. 30.000 Lires.

L'ouvrage est le catalogue d'une exposition tenue de septembre à novembre 1988, à l'Abbaye de Santa Maria di Praglia, dans la campagne padouane, sur le thème des livres d'herbes médicinales dans la région de Padoue-Venise. Il se divise en trois parties, que nous présenterons en ordre inverse en commençant donc par la troisième, le catalogue de l'exposition (p. 145-159): y sont décrites les quelque 75 pièces présentées - 25 manuscrits provenant de 15 bibliothèques, d'Italie, mais aussi de Belgique (Bibliothèque de l'Université de Liège) et d'Angleterre (Wellcome Library de Londres), 43 imprimés, en majeure partie issus de la *Biblioteca dell' Università* de Padoue, et 7 tableaux -, se rapportant toutes à la matière médicale telle qu'elle fut pratiquée dans le pays au moyen âge et à la Renaissance; ce sont ainsi des livres de règles alimentaires, des herbiers ou des tableaux avec, en fond, des représenta-

tions de jardins. Pour chaque numéro, ce catalogue donne une description plus ou moins détaillée selon les cas, ainsi qu'une bibliographie, elle aussi plus ou moins approfondie.

La deuxième partie de l'ouvrage (p. 77-144) est faite de 80 planches, en couleur pour les pages de manuscrits et les tableaux, en noir et blanc pour les pages d'imprimés et les cartes documentaires. Données en majorité en pleine page, elles permettent de visualiser ce que furent les herbiers et *Tacuinum* de l'époque. Et l'on se réjouira autant de la qualité de ces reproductions que de leur nombre.

Quant à la première partie de l'ouvrage (p. 13-76), elle est constituée de 10 essais, tous originaux - sauf deux -, débordant largement le thème de l'exposition et faisant toute la richesse de ce catalogue, allant même jusqu'à le transformer en ouvrage de référence sur la question de la botanique médicale, des livres d'herbes et de la pharmacie dans la région véno-padouane. Ces essais sont illustrés de 10 planches en couleur et en pleine page qui portent à près de cent le nombre total d'illustrations de l'ouvrage !

Dans le premier de ces essais (p. 13-20: *Tacuinum sanitatis*), qui est la reprise d'une publication de 1979, L. COGLIATO ARANO s'attache à cinq manuscrits réalisés au cours des vingt dernières années du XIVe siècle, dans le milieu padouan et contenant un *Tacuinum sanitatis* illustré. Et l'a. de définir ce qu'est ce texte, qui apparaît être une série de tables sur les aliments et leur relation avec les états du corps ainsi qu'avec la situation météorologique, tables inspirées de l'ouvrage d'Ibn Butlan (XIe s.), le *Taqwin*, traduit en latin au XIIIe siècle.

G. MARIANI CANOVA retrace ensuite (p. 21-28: *La tradizione europea degli erbari miniati e la scuola veneta*) à grands traits toute l'histoire de l'illustration botanique pour situer, dans celle-ci, la production vénitienne manuscrite du moyen âge et de la Renaissance: partant de Dioscoride (Ier siècle) pour arriver aux manuscrits du *Tacuinum* étudiés dans l'essai précédent, l'a. évoque les productions contemporaines de celle de l'école proprement padouane, qui est étudiée en détail par la suite: annoncée par les travaux de Pietro d'Abano (ca 1257 - ca 1315), cette école de Padoue se manifeste dès les années 1390-1407 dans le milieu universitaire et est marquée par une connaissance des plantes et la volonté de reproduire celles-ci avec toute l'exactitude scientifique. Cette école durera jusqu'au milieu du XVIe siècle, donnant à l'illustration botanique des œuvres comme le *Liber aggrega* de Serapion (rédigé entre 1390 et 1403), l'herbier de Rocabonella, établi, quant à lui, entre 1445 et 1448; ceux de Guarnerio, daté de 1441, et de Belluno, pour finir avec celui de P.A. Michiel, du milieu du XVIe siècle.

Monachus Aromatarius, s'attache, quant à lui (p. 29-32: *Il contributo degli ordini monastici alla botanica in Italia*), à mettre en évidence le rôle joué par les monastères, bénédictins surtout, dans la dispensation des soins de santé et, plus particulièrement, dans la

production et la conservation des plantes médicinales. Il nota ainsi deux périodes, l'une allant de la fin de l'Antiquité jusqu'à la création des Universités et l'autre de la fin du XVIIe siècle jusqu'au XVIIIe, les monastères voyant alors éclore entre leurs murs de grandes vocations de la botanique médicale.

Sortie des monastères, la pharmacie fut progressivement prise en charge par la communauté civile, vénitienne notamment, avec, dans cette ville, toute une législation sans cesse plus précise, comme le monte I CACCIAVILANI (p. 33-39: *La farmacopea nella Serenissima Repubblica di Venezia*). L'a. met ainsi en lumière le génie propre de Venise, caractérisé par la décentralisation, la précision et la continuité, à l'œuvre dans l'élaboration progressive d'une profession, celle des droguistes, et aboutissant, en 1680, à la création d'un réel module pour l'obtention de la patente.

Cette évolution fut marquée, en 1545, par un événement important, la création du jardin botanique de Padoue, dont A. PAGANELLI (p. 41-45: *L'Horto Medicinale dell' Università di Padova nella storia della medicina*) étudie tout le processus. Remontant dans le temps jusqu'à la création de l'Université de Padoue, voire jusqu'à Théophraste, l'a. s'attache ensuite à la figure des premiers gardiens du jardin, les Anguillara, Fallope et autres, et à leur activité, marquée, notamment, par des voyages d'étude, financés par la Sérénissime.

Sur cette question des jardins, P. BUSSADORI (p. 47-54: *Gli orti botanici privati padovani*) s'intéresse au phénomène des propriétés privées padouanes durant les XVIe et XVIIe siècles, à la naissance desquelles il attribue plusieurs causes: l'apport à Venise de drogues exotiques provenant de toutes les parties de l'empire maritime de la ville; l'intérêt, plusieurs fois démontré, de la Sérénissime pour la pharmacie; le désir de collection et, enfin, l'étude de la botanique. Tous ces facteurs furent catalysés par une réorganisation de l'espace urbain padouan au XVIe siècle, pour donner lieu à ces jardins fusionnant des vocations esthétique, culturelle et fonctionnelle précises. Et l'a. d'analyser quels jardins et d'en définir les caractéristiques.

R. PALMER, dans une étude publiée antérieurement (p. 55-60: *La botanica medica nell' Italia del Nord durante il Rinascimento*), étudie l'impact qu'eut réellement sur la botanique médicale tout ce mouvement du XVIe siècle qu'il n'hésite pas à qualifier de réel engouement. Il détaille ainsi tous les aspects de cet engouement, consacré par l'œuvre de Mattioli, publiée pour la première fois, en 1544. Quant à l'appréciation de cet impact, l'a. note que le XVIe siècle, s'il a retrouvé Dioscoride, en est resté prisonnier, ne connaissant que les 600 plantes, environ, du grec, alors que Bauhin, moins d'un siècle plus tard, en connaîtra dix fois plus !

E. CAPPELLETTI (p. 61-66: *Le piante medicinali negli erbari veneti dei secoli XV e XVI*) cherche ensuite à voir le progrès que tous les livres de botanique médicale présentés jusque là ont fait faire à la pharmacologie. Elle note ainsi l'apparition progressive d'une

méthode caractéristique, née de l'examen des textes classiques et menant à un réexamen de ces mêmes textes, notamment, par l'étude des plantes in vivo.

Enfin, M. RIPPA BONATI (p. 67-72: I "semplici" animali) note très exactement que le monde des simples présenté par les herbiers ne se limite pas aux plantes, même s'il est très largement composé de celles-ci, mais contient aussi des matières médicales d'origine animale. Outre qu'il cherche à établir ce qui justifiait l'usage de ces matières, l'a. dresse l'inventaire de celles-ci, avec les parties utilisées.

Large panorama donc que celui présenté par ces dix essais qui font très bien la présentation de la pharmacie et de ses livres dans la région vénéto-padouane. J'ajouterai que chaque essai est suivi de la bibliographie relative au sujet traité, ce qui enrichit encore ce volume déjà intéressant par ses seuls textes et illustration, le transformant en véritable compendium !

Alain Touwaide

KUMULATIEVE INDEX - INDEX CUMULATIF

BULLETINS 51 (1975) - 75 (1989) (*)

AUTEURS

Aernouts, R.,	54, 56, 60, 69
Ahlrichs, E.L.,	55, 57, 63, 63, 64
Backer, de, Chr.,	54, 56, 61, 61, 62, 64, 66, 68, 74
Bierman, A.I.,	70
Bosman-Jelgersma, H.A.,	54, 63, 64, 66, 70, 71, 72, 73
Causmaecker, De, L.,	52, 68, 75
Claes, Fr.,	71
Elaut, L.,	52
Elst, Van, H.,	61
Evrard, A.,	52
Frances, C.,	52
Frison, E.,	54
Ganzinger, K.,	52
Gelder, van, J.B.,	63
Geldof, T.,	52
Gillis, J.B.,	52
Go, L.S.,	61, 68
Grendel, E.,	55, 57, 63, 64
Griffenhagen, G.,	75
Guislain, A.,	52, 56, 58, 62, 64
Haneveld, G.T.,	67
Houben, G.M.M.,	55
Houtzager, H.L.,	66
Jaspers, P.A.,	64
Julien, P.,	63
Leupe, H.,	70, 72
Lieburg, van, M.J.,	63, 66
Ligterink, J.H.,	53, 55, 57, 59, 63, 64, 65, 73
Louis, A.,	71
Mattelaer, B.,	52, 60, 69, 70
Meere, J.,	60, 61
Meulemans, A.,	58, 60, 64
Nie, van, C.J.,	74
Os, Van, F.H.L.,	65, 75
Peeters, F.A.H.,	66, 72, 73, 74
Rest, van de, E.G.	68
Rooy, Van, H.	75
Rubiola, C.,	52
Sanchez-Moscoso, A.,	52
Schneider, W.,	52
Segers, E.,	52, 56
Smet, De, A.,	52
Snelders, H.A.M.,	63, 65
Steineck, R.,	62
Tartalja, H.,	52
Uil, H.,	51
Vandewiele, L.J.,	52, 54, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 73, 74, 75
Wittop-Koning, D.A.,	52, 55, 62, 64, 67, 69, 70, 72, 73
Zalai, K.,	62

ILLUSTRATIES - ILLUSTRATIONS

Aanstelling van Apr. Wilhelm die Heze als stadsapoteker in 1521,	74
Albarelo, Venetië 16e E,	52
Albarelo,	72
Album Amicorum van Paludanus, gravure,	64
Amsterdam, stadszichten,	59
Amsterdamse Apotheek, 1683, titelprent,	67
Amsterdamse Apotheek, Jan van Luycken 1682,	62
Anencephaal, van Lis, 1781,	73
Antidotarium, 1561,	52
Antihecti Poterii, pot,	59
Antihecti Poterii, recept,	59
Apokynon, Weense codex,	75
Apoteek Tjeenk Willink, Zutphen	74
Apoteek Binnengasthuis Amsterdam 1740,	66
Apoteek O.L.V. Gasthuis Amsterdam 1910,	66
Apoteek Coolsingelziekenhuis, 1910	66
Apoteek van Rijsoort - van Meus 1815,	68
Apoteek interieur ziekenhuis Beverwijksplein, Dordrecht 1910,	68
Apoteek Impe, Kortrijk, 1906,	69
Apotheek van H. Suyver sr. te Amsterdam	57
Apotheek in de Koestraat te Amsterdam	55
Apotekersrekening 1644,	56
Artsenijboek Apr. De Grave 1699, Titelpagina,	61
Asclepias, Weense Codex,	75
Atropa Belladonna,	62
Avicenna,	62
Begrafnisstoet, Apotheker in —,	63
Bergen op Zoom, Spui en Rijkebuurtstraat,	73
Berzelius, J.J.,	61
Bibliomaan,	73
Bijen, Cluyt, titelblad,	54
Boerhaavezaal in het Stedelijk Museum Amsterdam	55
Bombastus, Theophrastus,	58
Brans, Ph,	61
Brief van Peeter van Coudenberghen aan Joachim Camberarius, 1576,	72
Brouwkunde, van Lis, 1745, Titelblad,	73
Bruyne, De, Bernard,	73
Cachet — Zegel, Laureys Boele,	54
Carl, Theodor, Markies van Bergen op Zoom,	73
Cartouche, Triakel in verzen, 7 en 11,	54
Chevrettes, 16e, 17e Eeuw, Antwerpen,	52
Cionura erecta, Dippel,	75
Clutia, Commelin: Horti Med. Amstel.,	54
Codex Kepes Kronika, 14e Eeuw,	62
Coloquint, R. Dodonaeus,	73
Conum maculatum,	62
Coolsingelziekenhuis, Rotterdam,	66

(*) Samengesteld door Apr. G. Gilijs

Dagboek, Keetell,	59	Kaart van gevestigde apothekers in Nederland in 1874,	57
Datura Stramonium,	62	Kaart van gevestigde apothekers in Nederland in 1907,	57
Demuth, Jacobs, 1671,	67	Kaart van Oost-Friesland,	55
De Nuce medica; De hemerobio, 1634, titelblad	64	Kentekens en uithangtekens van apotheek,	75
Den volmaekten Bierbrouwer, 1793, titelblad	73	Klimop,	75
Depaire, J.B.,	56	Kwitantie, Martin van Sycleer, 1413,	54, 64
De Ridder, de dood en de duivel, Koperets Dürer,	75	Kwitantie, Jan van Sycleer, 1447,	64
Deuffer - Wiel, Johan, Jacob, Carel,	59	Kwitantie, Martin van Sycleer, 1412,	66
Deuffer - Wiel, Jan Gerard,	59	Kwitantie, Jan van Sycleer, 1425,	54
Diploma Jan Viel, 1805,	63	Kwitantie, Laureys Boele 1463,	54
Distel, Karel de Grote en -, prent,	63	Kwitantie, Gheeraerd de Cokere, 1560,	54
Dodoens, Rembert, grafzerk,	71	Kwitantie, Jacques Janssens, 1627,	54
Douwes Dekker, borstbeeld,	64	Kwitantie, Pieter Cooman, 1650,	54
Duclière, W,	58	Kwitantie, Apr. François Boele, 1483,	62
Dürer, koperetsen,	75	Kwitantie, Apr. Lauwereyns Van Walem, 1512,	62
Ecole spéciale de Pharmacie, Cours de première année, 1841-1842,	64	Laboratorium in de Koestraat te Amsterdam,	55
Eedafliegging van de grabeleur, miniatuur 16e Eeuw,	58	Lakstempel, Cluyt,	54
Elementen, symbolen,	61	Leerbrieven Jan Viel, 1797,	63
Enckels, R,	56	Leeuwenhoek, van,	65
Eremedaille Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux	51	Les Produits de la Nature japonaise et chinoise, van Geerts 1878. Titelblad,	55
Etiketten	57	Leyds-Man der Medicijnen, 1614, titelblad,	73
Exoticorum Libri decem, Clusius,	54	Licht der Apotekers,	69
Fauna van onze Flora, Enckels, R, 1968,	56	Lycopodium clavatum,	62
Ferula Asa Foetida,	62	Manteau, Fr., grafzerk,	72
Filatelie,	54	Medaille, wetenschappelijke dienst APB, Apr. Vandewiele,	65
F.I.P. 1912,	73	Medicina Pharmaceutica, 1682, titelprent,	68
Flora van Zuid-Nederland, Enckels, R, 1951,	56	Medicina Pharmaceutica, 1741, Leiden,	69
Foreest, van, Pieter, Kopergravure 1586,	66	Medicina Pharmaceutica, Brussel	69
Franeker Academie 1622,	63	Melancolica, Koperets Dürer,	75
Franeker Student,	63	Mémoire sur l'air inflammable tiré de différentes substances, M. Minckelers, 1784,	63
Galenus, portret,	67	Méthode de Nomenclature chimique, 1787, titelblad,	63
Gedenkenpenning, 100-jarig Labo Toxicologie, RUG,	54	Monument Dr. A.J.C. Geerts	55
Geerts. Portret van Dr. A.J.C. -,	55	Nederlandsche Apotheek, 1826, titelblad,	56
Genees- en heilkundige oefeningen, van Lis, 1765, Titelbl.	73	Nelis, H.,	58
Gewicht. Glazen duits apothekers -,	55	Nieuwe Nederduitsche Apotheek, 1753,	66
Gewicht. Russisch - in bruin aardewerk,	55	Obituarium Sancti Joanni, 13e Eeuw,	66
Gewichten. Engelse porseleinen -,	55	Onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt, 1619,	73
Gewichtenblok,	68	Ontleedkundig onderwijs van 's Menschen Lichaam, van Lis, titelblad,	73
Grafsteen op het graf van Dr. Geerts	55	Ontleed-, Heel- en Vroed-kunde, van Lis, titelblad,	73
Handschrift, Deuffer - Wiel,	59	Order tot betalen, 1627,	54
Handschrift, apr. Reërshemius,	59	Pamflet van Brusselse dokters tegen Apotekers van Brussel, 1660,	72
Handschrift, apr. Reërshemius en Müller,	59	Penningen, Farmaceutische -,	64
Handtekening, Cluyt,	54	Pest, Leuven 1578, schilderij,	60
Hebbenaar. Nico - bij de vijzel van Reërshemius	57	Pharmaceutisch Laboratorium te Tokyo. Dr. Eykman en Dr. Plugge met hun leerlingen voor het -,	55
Herbarium Gaymans, bladzijde,	68	Pharmaceutische Verlostelingen in vraagen. Rotterdam 1793. Titelblad,	55
Herbarium Bernard Wijnhouts, 1633,	75	Pharmacie en Pharmaceutisch onderwijs door A.J.C. Geerts in Pharmaceutisch Weekblad 1868,	55
Herdenking in 1974 bij de begraafplaats van A. Geerts	55	Pharmacopoea Amstelædamensis, 1726,	62
H. Hieronymus in studeerkamer, koperets, Dürer,	75	Pharmacopoea Amstelodamensis, 1792,	62
Hortus, plattegrond, plantencatalogus P. Pauw, 1601,	73	Pharmacopoea Amsterredamensis, 1701,	62
Hyoscyamus niger,	62	Pharmacopoea Amsterredamensis, Ed. Altera, 1636,	62
Impe, J., 1931, Portret,	69		
Ingen - Hausz, Jan,	52		
Instructie voor apothekers 1818,	59		
Jacqmin, Nikolaus,	52		

Pharmacopoea Amsterdamsensis, Ed. Novissima, 1651,	62	Tandarts, Gravure F. Bartalozzi, naar schilderij van	
Pharmacopoea Amsterdamsensis, 1686,	75, 73	P. Longhi, 18e Eeuw,	63
Pharmacopoea Augustana, 1672,	68	Taxe voor Friese landsapotheken, 1784,	70
Pharmacopoea Belgica, 1823,	56	Taxe, Antwerpse - te Hulst, 1668,	70
Pharmacopoea Dordracensis, 1709,	68	Tentoonstelling, catalogi,	51
Pharmacopoea Galeno-chemico-medica, van Lis,	66	Titiaan, 1562, zelfportret,	52
Pharmacopoea Hodierna, Van Hamel, 1749,	66	Titiaan, Voorzichtigheid, 1560,	52
Pharmacopoea Japonica, handschrift van A. Geerts,	55		
Pharmacopoea Ultrajectina Nova, 1749,	66	Uniform, militaire apoteker, 1910,	60
Pharmacopée Belgique, 1829,	56	Utrecht, plattegrond 1860,	66
Pharmacopée van Van Lis, 1747 en 1764,	73	Utrecht, Runnebaan,	66
Pijlgewichten,	68		
Planten, behandeling en destillatie,		Vandewiele, L.J., Ontvangst Urdang Medaille 1975,	52
Houtsneede 16e Eeuw,	62	Veilingcatalogus van verzameling Christiaan	
Pot met inhoud, (Apr. Muller),	59	Porret, 1628, titelblad,	73
Pray - codex, blad,	62	Vijzel, 1762,	68
Prijsvraag 1771, E. Grendel, titelblad,	64	Vijzel met chinese inscripties, 1974,	61
Proefschrift, Pieter van Hamel, 1746,	66	Vijzel met stamper, Apr. Reërshemius,	59
Proefschrift, Wauter van Lis, 1745,	73	Vijzelgracht Amsterdam,	57
		Vincetoxium hirundiuaria,	75
Recept 1390,	69	Visitatie, apotheek-, 17e Eeuw,	58
Recepten van Apr. Laurens Boele, 1461-'62,	66		
Regimen Sanitatis, 1500,	67	Waarneming van een voldragen kind, van Lis,	73
Rekening, Gheeraerd de Cokere, 1560,	56	Wasringen uit de 18de Eeuw,	55
Reklamebiljet voor geneesmiddelen,	67	Weekblad voor Apothekers nr. 1, 1853,	55
Ricettario utilissimo, 1560,	52	Wittop-Koning, uitreiking zilveren Museum Medaille,	63
Rotterdam, detail kaart van -,	73		
Rozen-olie kan,	72		
		Zegel, Martin van Sycleer,	54
Schepenakte, 1269,	58	Zegel, Jan,	54
Seba, A.,	73	Zegel, Laureys,	54
Stadsapothek Amsterdam 1754,	70	Zegel, wapen van Willem Cluyt,	54
Suyver. Dr. J.F. Foto van Apotheker - (1878-1917),	57		
Suyver. Mevr. A.D.J. - Stoutjesdijk, apotheker,	57		
Swieten, van, Gerard,	52		
Symbolentafel uit van Lis' Pharmacopée,	73		

TREFWOORDEN - SUJETS TRAITES

Admission d'un apothicaire français à Bruges en 1792,	56
Alchemistische interpretatie van Dürers koperets "melencolica",	75
Alphen aan de Rijn. Bode. Graven,	64
Alternatieve geneeswijzen vroeger en nu,	61
Amsterdam, Stadsapothek, inventaris,	70
Amsterdam, Apothek St.-Pietersgasthuis, prijscourant,	70
Amsterdamse apothek, Titelprent,	67
Amsterdamse farmacopée, Bibliografie,	62
Antwerpen. Kraaminrichting in St.-Elisabethgasthuis,	69
Antwerpse taxe van medicamenten te Hulst,	70
Apicius. Medische aspecten van de gastronomie van -,	70
Apotheker vestigt zich. Een 18e Eeuws -,	57
Apothekersassistentexamen,	57
Apothekersrekening uit 1644. Een gentse -,	56
Apothekersrekening van Gheeraerd De Cockere 1560,	56
Apothekers te Gent in het Archief van de St.-Pietersabdij. De oudste...,	54
Apothekerspot. De verbreiding van de delftse -,	52
Apothekers van de Armenkamer te Gent - St.-Jacobs,	68
Apothekersexamen te Utrecht,	64
Apothekersberoep in Vlaanderen,	66
Apothekarissen van de St.-Baafs- en de St.-Pietersabdij te Gent,	64
Apothekersleerling in 17e eeuws Leiden,	73
Apothekersexamen te Leiden 7 april 1987,	73

Apotekerslatijn,	72
Asclepias: wat verstond Dioscorides onder -; Een schermutseling tussen Mathiolus en Dodonaeus in de 16e Eeuw,	75
Avicenna,	62
Balseming van Willem van Oranje,	66
Baudeloo te Gent. Apotekers van -,	61
Bergen op Zoom: - en de pharmacie,	72
Berzelius,	61
Bibliografie,	63
Bibliothèque Nationale de Turin. Manuscrits ayant trait à des sujets médicaux de la -,	52
Bode graven in Alphen,	64
Botanisten. Nederlandstalige —,	61
Bruyn, De, Bernard: een apoteker bibliomaan,	73
Bruxelles. Enseignement de Pharmacie,	64
Burg, E.A., van der,	70
Cartographie. Les savants du Benelux dans l'évolution de la -,	52
Chemiatrie. Van - tot iatrochemie,	61
Chirurgijn uit Roeselare,	67
Claasen, W.N.	65
Clusius,	64, 65
Clusius en de farmacie,	52
Clutius,	64
Cluyt, Dirck Outgaertsz -,	54
Congresos internacionales de Farmacia en Bruselas en al siglo XIX,	52
Coudenbergh, van, P., een onbekende brief van - aan Joachim Camerarius 1576,	72
Coudenbergh, van, P., door de historici mis-behandeld,	74
Dendermonds Karmelietenbier. Een recept van -,	61
Detollenaere, Aimé,	69
Deuffer-Wiel en Zoon,	59
De Vrij. Ein Brief von Johan Eliza -,	52
Différend entre l'Administration communale et celle des Hospices civils d'Anvers,	60
Digitalis. Tweehonderd jaar -,	70
Dispensatorium van Triller. Een vergeten Belgische Pharmacopee,	60
Dodóens, R., Historische betekenis van de botanicus -,	71
Dordrecht, Stadsapothek van het Gemeenteziekenhuis,	68
Drogenkunde,	62
Dysenterie te Leuven in de XVII en XVIIIe eeuw,	60
Eaux de Spa,	62
Ecole de Pharmacie. La première - en Belgique,	56
Enckels, R.,	56
Enseignement de Pharmacie à Bruxelles,	64
Ereleden van de Kring. Historisch overzicht van de -,	52
Evolution historique de la Pharmacie et du Pharmaciens,	52
Faïences et apothicaireries anciennes de France,	56
Farmacopee, Amsterdamse -,	62
Farmaciepopleiding in België,	56
Filatelie. Farmaceutische -,	54
Förderer des österreichischen Gesundheitswesens. Drei Niederländer als -,	52
Franeker. Bezoek aan -,	63
Friesland: honderd jaar Farmacie,	70
Gastronomie. Geneeskundige aspecten van de - bij Apicius, - cursus over - door Apr. Ch. Louis Cadet de Gassicourt,	72
Geboorte van een koninkrijk,	59
Gedenkpenning van het 100-jarig laboratorium voor toxicologie RUG,	54
Geneeskundig Toevoorzicht in de Baronie van Breda 1756,	74
Gent. Apothekers te -,	62
- Apotheken van de Armenkamer van St.-Jacob,	68
- Apothekersberoep,	66
Geschiedenis van de Farmacie,	66
- Over de zin van de -,	52
Gewichten. Porceleinen -,	55
- en medicinale -,	52

Gezegende distel,	63
Gillis, Broeder Petrus -,	69
Ginseng; Über - Wurzeln in den Niederlanden,	74
Goesse chirurgijns- en apotekersgilde,	51
Guislain. De Gentse Pinel Jozef -,	52
Haringe, Aimé Detollenaere te -,	69
Hamel, Pieter van,	66
Helmont, J.B. van, -	61
History of Pharmacy: FIP Congres Amsterdam 1987,	73
Histoire de la Pharmacie. De l'utilité de l'-,	52
Histoire égyptienne et arabe de la pharmacie. Le Benelux et son apport à -,	60
Hofapoteker,	63
Hulst. Antwerpse taxe van medicamenten te -,	70
Idea Physicae (1651) (David van Goorle) - heruitgave,	73
Impè, Jozef,	69
Inspektie der apoteken. Beknopte geschiedenis,	58
Insuline,	68
Japanse farmacie. Nederlandse apotekers hadden groot aandeel bij ontwikkeling van -,	55
Karmelietenbier,	61
Kartuize. St.-Maartens-Bosch bij Geraardsbergen. De Apotekers van de -,	56
Kortrijkse apoteker en volksdichter,	69
Kraaminrichting in het St.-Elizabethgasthuis te Antwerpen,	69
Krankzinnigen: Hoe de Zusters Theresianen van Brugge en de Zusters Annunciaten van Antwerpen rond 1600 de - behandelden,	74
Lalangué. Vie et œuvre de J.B.-,	52
Landsapotheker,	70
Lapidarium van Jacob van Maerlant,	64
Lavoisier,	61, 63
Leertijd van een 18e eeuwse apotheker	55
Leiden: - docenten bij Pharmacie,	72
Leuvense apothekers onder het Oud Regime,	58
Leuvense apothekers,	64
Liber prescribendi,	53
Liefkruydt,	60
Ligterink. Het geslacht -,	57
Linnaeus' invloed op de farmacie,	58
Lis, Wouter, van,: Apotheker, Bierbrouwer, Stadsmedicus,	73
Longhi Pietro,	64
Maerlant. Lapidarium van -,	64
Maria Magdalena,	65
Materia chirurgica,	63
Medicina pharmaceutica,	69
Medische verzorging aan boord: de analyse van een zalf,	75
Meester-apotheker. Van leerjongen tot-,	63
Militair Pharmaceutische Dienst,	65
Minckelers, J.P. en zijn Mémoire sur l'air inflammable,	63
Moederringen uit de 18de eeuw,	55
Mons, J.B. van -,	61
Museum. Het Medisch - pharmaceutisch -	55
Mulder, Gerrit Jan -,	55
Nationaal Formularium,	60
Netherlands, the -: birthplace op FIP,	73
Numismatiek. Farmaceutische -,	64
Opleiding. Historiek van de farmacie - in België,	56
Opleiding van apothekers in het eind van de 18e en begin van de 19e eeuw,	55
Oudste apothekers te Gent. De - in het archief van de St.-Pietersabdij,	54

Pamflet van de Brusselse dokters tegen apothekers van Brussel in 1660,	72
Paracelsus,	58
-, Van - tot Van Helmont,	61
Pestepidemie en -therapie te Leuven 1664-1669,	60
Pharmacie belge au 19e siècle. Quelques aspect de la -,	58
Pharmacopaea Hodierna,	66
- Amstelredamensis 1681, heruitgave,	73
Phyto- en aromatische preparaten,	61
Pijl- of sluitgewichten,	68
Pirovano Petrus,	64
Piskijkerij. Een beruchte ommezwaai in de geneeskunde: van de - naar het wetenschappelijk onderzoek van de urine,	52
Prijsvraag uit 1771,	64
Recepten: farmaceutische - van rond 1700 uit Hilvarenbeek,	74
Receptenbriefjes uit 1390,	69
Reërshemius. Johann Rudolph -,	55
Rekeningboek van Petrus Pirovano,	64
Rekening van Apothicaris Gheeraerd De Cockere uit 1560,	56
-. Een Gentse apothekersrekening uit 1644,	56
Regenten en Revolutionairen. Tussen -,	59
Regimen Sanitatis,	67
Relations et similtudes pharmaceutiques belgo-luxembourgeoises,	58
Requiem voor een tweehonderdjarige,	57
Roeselare. Chirurgijn uit -,	67
Rotterdam. Ziekenhuisapotheek,	66
Sarton. George - et l'histoire de la science,	52
Schockeel Theodore,	69
Scythische Lam,	67
Seba, A, zum 250. Todestag,	73
Selbstmedikation in den Niederlanden im 19. Jahrhundert,	73
Schuldt-Boeck van de Leuvense Apotheker Adriaan De Vaddere,	58
Sertürner,	65, 66
Signs and signboards of the Pharmacy,	75
Simplicibus. De -,	55
Sluitgewichten,	68
Spa. Eaux de -,	62
Stadsapotheek van het Gemeenteziekenhuis Dordrecht,	68
St.-Elisabethgasthuis te Antwerpen,	69
St.-Galen. De Kruidtuin van -,	65
St.- Jacobsparochie. Apothekers van de Armenkamer,	68
St.-Pietersabdij te Gent,	62, 64
Sint-Truiden,	63
Sumer. Het eerste receptarium uit - ?,	60
Suyver. De eerste apotheker -,	57
Taxe van medikamenten van 1668 te Hulst,	70
Tijdschriften. 150 jaar farmaceutische -,	55
Titien, d'après le portrait par lui-même vers 1562 sur un pot de pharmacie vénétien du XVIe s.,	52
Toxicologie. Bij het eeuwfeest van het laboratorium voor - RUG,	56
Triakel. De - in verzen uit het St.-Janshospitaal te Brugge,	54
Ungarische Codex,	62
Uniform van de militaire apotheker in het Belgische leger,	60
Utrecht. Apothekersexamen in -,	64
Van Helmont. Influenza de - en Espana,	52
Veterinaire geneesmiddelen in Nederland in midden van de XIXe eeuw,	74
Vijzel met chinese inscripties,	61
Vroedvrouwen in het St.-Elisabethgasthuis te Antwerpen,	69
Vrouwelijke apothekers,	66
Waregem. Theodore Schockeel,	69
Wasingen, uit de 18de eeuw,	55
Westvlaamse apothekers ten platten lande,	69

Willem I. De Farmacie onder -,	56
Willem van Oranje, Balseming,	67
Wondermiddelen,	67
Wet: de fameuze nefaste wet van 12 maart 1818,	75
Wijnhouts, Bernard, Kannunik-botanicus,	75
Zelfmedikatie,	63
Ziekenhuisapoteek in Nederland 19e eeuw,	66
Zutphen: bronnen voor de geschiedenis van de Pharmacie te -,	74

BOEKBESPREKINGEN - BIBLIOGRAPHIE

AALBERSBERG, Eerste hulp bij plotseling voorkomende ziekte-toestanden,	62
ALLGEIER, De geheime geneeskunde van Nostradamus,	70
ANGENOT, La Pharmacie et l'Art de guérir au pays de Liège des origines à nos jours,	66
Apothekerskalender 1983,	65
Apothekerskalender 1984,	66
BACKER, DE, CHR., Het receptenboek van de Keulse Kartuizer Joannes Trevirensis (16e eeuw),	65
BATAVISCH APOTHEEK, Batavia 1746,	65
BÄUMLER, E., Paul Ehrlich Forscher für das Leben,	62
BERDMORE, TH., Verhandeling over de gebreken en wangesteldheden der Tand en van het Tandvleesch,	62
BLUNT, W. and RAPHAEL, S., The Illustrated Herbal,	62
BOSMAN-JELGERSMA, H.A., Vijf eeuwen Delftse apothekers,	61
BOSMAN-JELGERSMA, Poeders, Pillen en Patiënten,	66
BRAECKMAN, W.L., Medische en Technische Middelnederlandse recepten,	52
BUYS, J., De Bierbrouwer,	72
Catalogus Tentoonstelling "Farmaceutische reclame uit de jaren dertig", 1983,	65
CRISMER, L.M., Het water van Spa,	66
DELVA, A., Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen,	65
DILG, PETER, Perspektiven der Pharmaziegeschichte,	65
DRESSENDÖRFER, W., Apotheken Kalender 1986,	72
DRESSENDÖRFER, W., Apotheken Kalender 1987,	72
DREY, R.E.A., Apothecary Jars,	58
ENGELS, W., Zur Geschichte der Verstaatlichungsgedanken im Deutschen Apothekenwesen,	68
FABRITIUS, G., Beiträge zur Geschichte der deutschen Apotheken und Apotheker in Siebenbürgen,	68
FLEISCHER, A., Patentgesetzgebung und Chemisch-Pharmazeutische Industrie im Deutschen Kaiserreich,	69
GIJSSELING, M., Der naturen Bloeme van Jacob van Merlant,	64
GÖTZ, W., Bibliographie der Schriften von Johann Bartholomäus Trommdorff,	70
GRASS, U., Zu Leben und Werk van Jakob Reinbold Spielmann,	68
GRIM, H., Laboratorium Chymicum gehouden op het voortreffelycke eylandt Ceylon,	65
HAGEN, HEIN, W., Alexander von Humboldt, Leben und Werke,	70
HAMEL, P., van, Pharmacopaea Hodierna ofte Hedendaegsche Apotheek,	68
HARTLIEB, Krauterbuch,	62
HAUG, TH., Friedrich August Flückiger, Leben und Werk,	70
HEIN, W.H., Alexander von Humboldt und die Pharmazie,	65
HEIN, W.H. und Wittop-Koning, D.A., Deutsche Apotheken-Fayencen,	58
HEIN, W.H., Apotheker Kalender 1985,	68
HELMONT, VAN, J.B., Dageraad oft nieuwe opkomst der Geneeskunst	62
HOFIUS, K., Die ärzlichen Recepte des Minoritenklosters in Duisburg,	58
HÖMBERG, W., Der Norddeutsche Bronzemörser im Zeitalter von Gotik und Renaissance,	67
INGENDO, H.H., Zur geschichte des Apothekenwesen auf dem Gebiet des Herzogtums Berg, von den Anfängen bis zur Einführung der Personalkonzession im Jahre 1894,	70

KEIDEL, J., Johann Heinrich Dierbuch,	67
KEIL, Gundolf et alii, Fachprosa-studien,	65
KELDERMAN, C., Onderwys voor alle Vroed-Vrouwen, raekende hun Ampt ende Plicht,	62
KERKHOFF, A.H.M., De Novis Inventis,	70
KILLIAN, H., Humoristische Heelmeesters, Anekdoten over beroemde artsen,	70
KLIMASCHEWSKI - BOCK, I., Die "Distinctio Sexta" des Antidotarium Mesua in der Druckfassung Venedig 1561,	75
KOHLHAAS-CHRIST, C., Zur Geschichte des Apothekenwesens in Hamburg von den Anfängen bis zum Erlass der Medizinalordnung von 1818,	70
KRAFFT, M., Die Anthroposophische Heilmittellehre und ihre geistesgeschichtliche Beziehung zu Heilmittelkonzepten des 19. Jahrhunderts,	70
LAERE, VAN, J., Kortrijkse Asklepiaden: geschiedenis van de "Geneeskunst" in het Kortrijkse,	70
LANCILOT, C., De Brandende Salamander ofte Ontleedinge der Chymicale stoffen,	65
Leeuwarder Apotheek,	66
Librije der Geneeskunst,	62
LICHTENTALER, CH., Die Reihenfolge ihrer Epochen-Bilder und die treibenden Kräfte ihrer Entwicklung,	64
LIPAN, V.I., Geschichte der rumänischen Pharmazie in der Moldau und der Walachei bis zum Jahre 1921,	72
LIS, VAN, W., Brouwkunde,	72
LOUIS, A., Mathieu de l'Obel,	61
LOUIS, Geschiedenis van de Plantkunde,	56
LYONS, A.S. en PETRUCELLI R.J., Geschiedenis van de Geneeskunde,	64
MADDOCK, D.H., Drug abuse. A Guide for Pharmacists,	75
MAZAL, O., Pflanzen Wurzeln Saft Samen,	64
MEULEMANS, A., Farmaceutisch Onderwijs te Leuven van 1794 tot 1968,	68
MÜLLER, J., Die Konstitutionenforschung der Alkaloide,	70
Pharmacopaea Amstelredamensis 1686, heruitgave,	72
Pharmacopaea Roterodamensis Galeno-Chymica 1709,	66
RENNER, I., Zur Entwicklungsgeschichte der Pharmakognosie,	58
RIPOLL, L., Sucinta Historia de la Cartuja de Valldemossa,	58
RUITER, DE, THEO, Van de "Medicyn" tot Apotheker,	66
SANDERMAN, W., De verrassende kennis van onze voorouders,	65
SCHMITZ, R., Mörser, Kolben und Phiolen,	61
SCHMITZ, U., Hans Minners Thesaurus medicamentum,	52
SCHNEIDER, W., Lexicon zur Arzneimittelgeschichte Pflanzliche Drogen,	52
SCHNEIDER, W., Wörterbuch der Pharmazie,	70
SCHNEIDER, W., Paracelsus - Neues von seiner tartarus - Vorlesung 1527/28,	72
SCHWARZ, CHR., Genossenschaftliche Selbsthilfe von Apothekern am Beispiel der Stada,	70
SCHWARZ, H., Deutsche Apotheker-Biographie. Ergänzungsband,	72
Scripta,	64
SIMON, M., Die soziale Stellung der Apotheker in der Zürcher Stadtgesellschaft im Mittelalter und früher Neuzeit,	69
SONDERVORST, F.A., Geschiedenis van de Geneeskunde in België,	64
SONNTAG, C.D., Zur geschichte der Apothekenprivilegien,	65
SPRONSEN, J. VAN, Historie van de Scheikunde in Europese Musea,	65
THOMAS, U., Die Pharmazie im Spannungsfeld der Neuorientierung: Philipp Lorenz Geiger,	70
VANDEWIELE, L., Geschiedenis van de Farmacie in België,	64
VREESWYCK, GOSSEN VAN, Alle de Werken van -,	65
WITTOP-KONING, D.A., Bronzmörser,	52
WITTOP-KONING, D.A., De pharmacie en de Kunst,	65
WITTOP-KONING, D.A., Geneeskunde en Farmacie in de nederlandse politieke prent 1632-1932,	61
WÜHR, M., Die Apotheken im ehemaligen Oberen Erzstift Köln,	70
ZIMMERMAN, H., Simon Rudolf Brandes,	70
ZOTTER, H., Antike Medizin,	62

BIJEENKOMSTEN - REUNIONS

Congressus Internationalis Historiae Pharmaciae. Bremen 1975,	52
Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux. Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie:	
Jubileumkongres Gent mei 1975,	52
Bijeenkomst Deventer 1975,	52
Bijeenkomst Brugge 1976,	54
Werking van de Kring gedurende het 6e lustrum 1975-'79,	60
Symposium over de geschiedenis van de wetenschappen aan de U.I.A.,	54
History of Pharmacy, september 1987, Amsterdam,	73
Farmaceutische Historische Dag, 31/3/85,	67
Vijfde Farmaceutische Historische dag, Maart 1986,	70

BIJEENKOMST / REUNION

De eerstvolgende bijeenkomst van de Kring zal plaatsvinden te Amersfoort op 14 en 15 oktober 1989.

Onlangs werd het „Musée Gilson” geopend in de lokalen van de Union Professionnelle te Marcinelle, Avenue Paul Pastur 52, Marcinelle.

Bezoeken op afspraak bij Apr. Bailleux of Apr. Haegeman van de Union Pharmaceutique de Charleroi, tel. 071 / 36 20 87.

Collega Leupe meldt dat hij nog exemplaren te koop heeft van „Geneesmiddelen en remedies in de Bijbel”. Telefonisch te bestellen 051 / 48 88 89 of 300 fr. te storten op 385-0080970-38 van Apr. Leupe, 8860 Meulebeke.

Bulletin nr. 50, 51, 55 en 57 ontbreken in het archief van de Kring. Kan iemand de bibliotecaris helpen om het bulletin-bestand te vervolledigen?

Om uw dokumentatie aan te vullen kan U bulletins van de Kring aankopen. Zijn nog beschikbaar: de nummers 2, 5, 7, 14, 15, 16, 18, 20 tot en met 76, behalve 50, 51, 55, 57.

Bestellen door storting van Fr. 125 of fl 7 per nummer op postrek. 000-1061636-68 van de bibliotecaris Guy Gilias, Milsestraat 33, B-3044 Haasrode.

La prochaine réunion du Cercle aura lieu à Amersfoort le 14 et 15 octobre 1989.

L'Union Pharmaceutique de Charleroi vient d'inaugurer le Musée Gilson dans les locaux de l'Union Professionnelle, Avenue Paul Pastur, 52 à Marcinelle. Visites après rendez-vous au nr 071 / 36 20 87 (Pharm. Bailleux ou Pharm. Haegeman).

Notre confrère Leupe possède encore quelques exemplaires de son livre „Geneesmiddelen en remedies in de Bijbel”. A commander au numéro 051 / 48 88 89 ou par virement de fr 300 à son compte 385-0080970-38 (Leupe, 8860 Meulebeke).

La bibliothèque du Cercle ne possède pas les bulletins n° 50, 51, 55 et 57. Nous recevrons avec plaisir tout „offre” de nos membres afin de compléter notre bibliothèque.

Si vous manquez des bulletins dans votre collection, vous pouvez vous en procurer en versant la somme de Fr. 125 par numéro au CCP 000-1061636-68 de Guy Gilias, bibliothécaire, 33, Milsestraat, B-3044 Haasrode.

Sont disponibles, les n° 2, 5, 7, 14, 15, 16, 18, 20 à 76, à part les n° 50, 51, 55, 57.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX

CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 — Fondé le 18 avril 1950

Bestuur - Bureau :

Voorzitter - Président : E.L. Ahlrichs, Veermonde 15, 3434 GH Nieuwegein.
Tel. 03402-66921

O/Voorzitter - Vice-Président : G. Vercruysse, Winderickxplein 6, 1641 Alseberg.
Tel. 02-3801500

Sekretaris - Secrétaire : B. Mattelaer, Romeinselaan 6, 8500 Kortrijk. Tel. 056-225499

Penningmeester - Trésorier : Prof. Dr. H.A. Bosman-Jelgersma, Mathenesselaan 1,
2343 HA Oegstgeest. Tel. 071-170042

Bibliothecaris - Bibliothécaire : G. Gilijs, Milsestraat 33, 3044 Haasrode. Tel. 016 -
46 22 04

Leden - Membres :

J.B. van Gelder, Klein Haarsekade 54, 4205 VB Gorinchem. Tel. 01830-22661

Dr. A. Guislain, 110, rue Royale, 6030 Marchienne. Tel. 071 - 32 47 25

G. De Munck, Heidestraat 1, 2710 Hoboken. Tel. 03-8274757

Dr. L.J. Vandewiele, Goudenhandwegel 26, 9120 Destelbergen. Tel. 091 - 55 68 97

Dr. D.A. Wittop Koning, Raphaëlstraat 22, 1077 PV Amsterdam. Tel. 020-794219

Ereleden - Membres d'Honneur :

Prof. Dr. A. E. Vitolo, Pisa (1955) — Dr. L. Vandewiele, Destelbergen (1960) —
Lic. P. Julien, Paris (1970) — Prof. Dr. K. Ganzinger, Wien (1975) — Prof. Dr. A.
Heyndrickx, Gent (1975) — Prof. Dr. G. Sonnedecker, Madison (1975) — Prof.
Dr. H. Tartalja, Zagreb (1975) — Dr. D. Wittop-Koning, Amsterdam (1975) — Prof.
Dr. W. Schneider, Braunschweig (1981).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

Algemene Pharmaceutische Bond (Brussel) — Bureau Hufen (Bosch en Duin) —
V.S.M. Geneesmiddelen (Alkmaar) — Koninklijk Oostvlaams Apothekersgild
(Gent) — Apothekersvereniging Kortrijk e.o. (Kortrijk) — Apothekersvereniging
Leuven e.o. (Leuven) — Mevr. M. Delbeke-Vanderschelden (Ieper) — Departement
Zuid-Oost Brabant der KNMP (Eindhoven) — Departement GOUDA der KNMP
(Boskoop) — Depart. DEN HAAG der KNMP (Delft) — Departement GRONINGEN
der KNMP (Groningen) — Departement ROTTERDAM der KNMP (Rotterdam) —
Departement FRIESLAND der KNMP (Drachten) — Departement UTRECHT der
KNMP (Utrecht) — Prof Dr. A. Heyndrickx, Lab. v. Toxicologie (Gent) — Kon.
Mij ter Bev. Pharmacie (Den Haag) — LUNDIA apotheekinrichting (Varsseveld)
— Inst. v. Geschiedenis Natuurwetenschappen (Utrecht) — Drs. apotheker J.A.
Schravesande (Rotterdam) — FARMAC (Utrecht) — Fa. van Weerdenburg (Almere)
— Koninklijke Apothekersvereniging van Antwerpen — OPG (Utrecht) — ICI
Holland (Zoetermeer) — BYK Nederland (Zwanenburg).